Gilgameş Destanı'ndan Hareketle Sümer Kentini Okumak*

The Sumerian City in The Light of The Epic of Gilgamesh

Ece Kaya** - Gökçe Nur Şafak***

Abstract: Man, who built the cities which are regarded as the beginning of civilization through the transition to permanent settlement, has shaped his space he lived in and was also shaped by these spaces. It is possible to see this mutual relationship in the archeological findings and various works left behind by civilizations. As Göbeklitepe and Çatalhöyük remain the first settlements of the civilization, the archaeological findings obtained from these settlements is not suitable-holistically or integrally-to understand the civilizations and settlements of the period. However, the Sumerian civilization called “the land of written texts” and therefore its cities seems appropriate to review in an integrated manner. In this study, an evaluation of Sumerian city was carried out by using the Epic of Gilgamesh. The reason for starting from the Epic of Gilgamesh in the study is because literary works may harbor clues about the mindset of the era and at the same time and it also contains important data related to the social, political, religious, economic, artistic, cultural structure and life of that era. When the Sumerian written works were found, it was seen that some of these works, structures and the mythology of this civilization was not limited to only their era, but they also have influence on successor civilizations in such a manner that the traces can be found even today. Understanding the Sumerian city which is one of the oldest city experience known in history, will contribute understanding the internal dynamics of today's urban life. In this study, an analysis of the administrative, economic and socio-cultural structure of the Sumerian civilization has been obtained and a vision has been reached regarding the Sumerian city from the Epic of Gilgamesh by using the descriptive analysis method. A holistic approach was used to evaluate various structures and institutions such as temples and palaces in Sumerian cities and a portrait is drawn regarding the

* Bu çalışma 29-30 Mayıs 2014'te, “3rd International Congress on Urban and Environmental Issues and Policies”de sunulan bildirinin Türkçe geliştirilmiş halidir. Bu çalışmayı hazırlama fikri, Ankara Üniversitesi Kent ve Çevre Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı'nda Prof. Dr. Can Hamamcı ve Prof. Dr. Tayfın Çınar'dan almış olduğumuz “Kent Tarihine Düşünsel Yaklaşım” dersinde ortaya çıkmıştır. Bu vesileyle Hocalarımıza teşekkür ederiz.

** Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Res. Asst., Karabük University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration

ORCID 0000-0003-3287-6958

eeceaksoy@karabuk.edu.tr

*** Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Res. Asst., Aksaray University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration

ORCID 0000-0003-3531-9698

gokcenursafak@gmail.com

Cite as/ Atıf: Kaya, E., Şafak, G. N. (2020). Gilgameş Destanı'ndan hareketle Sümer kentini okumak, *Turkish Studies*, 15(2), 1055-1078. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42111>

Received/Geliş: 11 March/Mart 2020

Accepted/Kabul: 25 April/Nisan 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 April/Nisan 2020

CC BY-NC 4.0

relationship between the intellectual structure of the period and the city. Traces of the transition from tribal societies to urban life was followed in the primary examples in Sumerian mythology. A conclusion was reached that the fate of the city and Gilgamesh are parallel and the processes of transition from tribal society to urban society are intertwined with the initiation of Gilgamesh. In the process of civilization of Enkidu, it can be observed that taking nature under control by taming and the importance given by Sumerians to urban values. It was seen that the legitimacy of the ruling power of kings and temple was divinity and sanctity which determined the prominent structures and institutions in the city. Finally, the similarities of some themes referring to cities that we found in the Sumerian cities which can be described as a symbol of the cosmos on earth, with other cities are emphasized. The universality of urban-rural/nature perceptions of civilizations and cosmogonic references of cities were pointed out. This universality is indicated by showing important examples of similarities in Ancient Greek and Turkish mythologies.

Structured Abstract: Historical and literary texts may contain important data related to economic, socio-cultural and administrative features of societies. Also, these works are significant because the traces in the reflections of thought to space and space to thought can be seen. This study aims to reach a holistic vision of the Sumerian city and adopts the descriptive analysis method, sets out from the Epic of Gilgamesh. The originality of this study is, that despite the fact that there are many studies from various disciplines, which examine the epic of Gilgamesh, there seems to be no study in the literature, covering the Sumerian city in particular within the context of social and economic life, environment, city and government, in an integrated manner. Also, the important similarities were found between some of the Turkish and Ancient Greek texts were mentioned.

Narrating a heroic king's search for immortality and the initiation processes, the Epic of Gilgamesh makes it possible to access many data about the city. When the city of Sumer is examined based on the Epic, we first reach the world of gods that shaped Sumer. From the kingdom of Gilgamesh to his friendship with Enkidu, we see the effect of divinity and fate at every stage. That divinity shaped the Sumerian city in terms of economic, social and cultural aspects. The power gained by the king with divinity served to legitimise the ability of governance. The legitimacy of Gilgamesh's governing power was provided by its two-thirds being god and one-third being human. The fact that the drums and a drumstick were given to him by the goddess Inanna shows that the roots of his governing power are divine. Similarly, Agamemnon's crown wand is the gift of the god Zeus. In Turkish epics, the legitimacy of the governing power is provided by kut. (e.g., Oğuz Kağan and Ari Haan were born with a kut.)

Initiation rituals may contain many indicators of the emergence of urban civilization. Most of the time, the initiation of the king-hero and the separation of the rural from the city usually overlap. In the process of initiation, the stories such as The Dragon Humbaba, The Pursuit of Infinity and The Bull of Heaven are important as they indicate the impact of cultural patterns coming from tribal societies can also be observed in the Sumerian city-state. It is possible to see examples of initiation rites similar to Gilgamesh in Ancient Greek and Turkish literary works (e.g. Oedipus', Odysseus' and Perseus' and in Turkish epics, Boğaç Han's, Deli Dumrul's, Salur Kazan's and Bey Böyrek's initiation processes). Based on the similarities between these stories in epics, it is possible to determine the universal characteristics of the transition from tribal life to settled urban life.

The presence of the palace, ziggurat and temples dedicated to gods which were believed to be protecting the city stand out first in the Sumerian urban space. The symbolic importance of these structures in the city comes from their being the imago mundi. The palace and the ziggurat are two high structures in the urban space. It's the palace that symbolic statement of the king's ruling power of divine origin. Besides, Ziggurat is seen as axis mundi. In the Sumerian cities, which were built on the one hand to ensure security, and on the other hand the human-made prototypes of the universe, there were walls with towers and gates that symbolically distinguish the city and its inhabitants from the outside. The presence of palace, ziggurats, temples and schools, as well as streets, bazaar, parks and gardens, entertainment venues such as beer houses and laundries in the city of Sumer marks the existence of the city as an integrated entity.

Sumerian society doesn't have a homogeneous structure, it is layered. Labor, responsibilities and roles were not equally distributed. Agricultural production which is carried out in the fields under the control of the king and temples by one handed regulation and supervisory made the priest an important class; these responsibilities enabled the priests to find and develop a system of registration and writing, and the presence of schools. The temples, which constitute the central place in the execution of the registration, monitoring and

inspection of the surplus product, have been assumably careful with this background. It's possible to say that the Sumerians trading with other countries increased urban wealth. Also the temples led to the development of arithmetic, architecture, and various branches of arts and crafts and the establishment of schools in Sumer. Besides their economic function, the temples had a judicial function.

Through mythology, we can see the divide between the rural and the urban and the early examples of human interventions on nature. Gilgamesh was the symbol of urban (civilization), administrative and divine power, while Enkidu is reflected as the symbol of natural and wild power. However, Enkidu was civilized by training with the superior values of the city and turned into a civilized being/urbanite (e.g. Arı Haan in Turkish epics). Because the Sumerians cared about being urbanized which required many qualifications on clothing, eating, burying and residential.

Rural-urban divide implies not only physical or spatial differences, but also sociological, economic, administrative, cultural, etc. differences. In the epic, the rural symbolized with Enkidu was considered identical with the nature and wild life in the Sumerian thought, the city on the other hand, was considered equivalent to civilization as a man-made and material progress. The civilization of Enkidu, the killing of monsters, the existence of the main gods/goddesses of their cities, instead of the belief of mother earth, are seen as the examples of the domestication of the nature and the reorganization of the wild according to the civic culture. The education or the civilization processes of Enkidu can also be seen as animals' subjugation or dominion to human ends. On the other hand, we think that it is not only a divide between the rural and the urban, but also it is a process that joins each other and is a two-sided process through contrasts and unity.

Keywords: Urbanization and Environmental Problems, The Epic of Gilgamesh, Sumerian City, Ancient City, Transition Rite.

Öz: Yerleşik düzene geçişle birlikte uygarlığın başlangıcı sayılan kentleri meydana getiren insan, yaşadığı mekânı şekillendirmiş ve aynı zamanda kendisi de bu mekân tarafından şekillendirilmiştir. Bu karşılıklı ilişkiyi uygarlıkların arkalarında bıraktıkları çeşitli eserlerinde ve arkeolojik buluntularda görebilmek mümkündür. Göbeklitepe ve Çatalhöyük, uygarlığın ilk yerleşimleri olarak ortaya çıksalar da bu yerleşimlerden elde edilen arkeolojik kalıntılar dönemin uygarlığını ve yerleşimlerini bütüncül bir biçimde görmek için yeterli değildir. Oysa “yazılı metinler ülkesi” olarak adlandırılan Sümer uygarlığı ve dolayısıyla kentleri bütünlüklü bir biçimde okunmaya uygun görünmektedir. Bu çalışmada Sümer kentine dair bir okuma Gilgameş Destanı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Gilgameş Destanı'ndan yola çıkılmasının nedeni edebi eserlerin yazıldığı dönemin zihniyetine ait ipuçları barındırması aynı zamanda döneminin, sosyal, siyasal, dinsel, ekonomik, sanatsal, kültürel yapısına ve hayatına dair önemli veriler içermesidir. Sümer'den kalan yazılı eserler keşfedildiğinde, uygarlığın arkasında bıraktıkları bazı eserlerin, yapıların ve özellikle mitolojisinin yalnızca kendi dönemiyle sınırlı kalmadığı, kendinden sonra gelen uygarlıkları izlerine bugün de rastlanacak biçimde etkilediği görülmüştür. Tarihin bilinen en eski kent tecrübelerinden olan Sümer kentini anlamak, bugünkü kent yaşamının içsel dinamiklerini anlamakta yardımcı olacaktır. Bu çalışmada betimsel analiz yönteminden yararlanılarak Gilgameş Destanı'ndan hareketle Sümer uygarlığının yönetsel, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısının bir dökümü çıkarılmış ve Sümer kentine ilişkin bir tasavvura ulaşılmıştır. Sümer kentlerinde var olan tapınaklar, saraylar gibi çeşitli yapı ve kurumların bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesiyle dönemin düşünsel yapısı ile kent arasındaki ilişkiye dair bir tablo çizilmiştir. Kabile toplumlarından kentsel yaşama geçiş Sümer mitolojisindeki ilkel örneklerde takip edilmiştir. Gilgameş ile kentin yazgısının paralel olduğu ve Gilgameş'in erginlenmesi ile kabile toplumundan kentsel topluma geçiş süreçlerinin iç içe olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Enkidu'nun uygarlaştırılması sürecinde ise doğanın ehlileştirilerek kontrol altına alınması ve Sümerlilerin kentsel değerlere verdiği önem izlenebilmektedir. Kralların ve tapınağın yönetim erkinin meşruiyet gerekçesinin tanrısallık ve kutsallık oluşunun kentte öne çıkan yapı ve kurumları belirlediği görülmüştür. Son olarak kozmosun yeryüzündeki bir sembolü olarak betimlenebilecek olan Sümer kentleri özelinde bulguladığımız kente gönderme yapan bazı konuların diğer uygarlıklar ile benzerlikleri vurgulanmıştır. Uygarlıkların kent-kır/doğa algılarının ve kentlerin kozmogonik göndermelerle belirlenmesinin evrenselliğine işaret edilmiştir. Bu evrensellik ise çalışmada Antik Yunan ve Türk mitolojilerindeki benzerliklerin önemli örneklerinin gösterilmesiyle verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme ve Çevre Sorunları, Gilgameş Destanı, Sümer Kenti, Antik Kent, Geçiş Riti.

Giriş

Kentlerin ortaya çıkmasıyla kandaşlık temelinde örgütlenmiş bir toplum yerine, ortak idealler etrafında örgütlenmiş bir toplum anlayışı hayat bulmuştur. Sümerliler günümüzden 6000 yıl önce Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında bulunan Mezopotamya'nın güneyine yerleşmişlerdir. Sümer kent devletlerinde ileri bir uzmanlaşma ve sosyal hiyerarşik bir düzen bulunmakta ve Sümerler tam olarak kentleşmiş bir uygarlık olarak kabul edilmektedir (Huot vd., 2000: 77, 81). Tarihte bilinen en eski kent devletlerinden biri olan Uruk ise bir Sümer kent devletidir. Uruk şehrinin nüfusunun kilometre kare başına 100-200 kişi olduğu (Çığ, 2012c: 23) ve büyüklüğünün 2800 yılından sonra 494 hektar olduğu tahmin edilmektedir (Van de Mieroop, 1997: 38).

Yazılı insanlık tarihindeki pek çok ilk de Sümerlerden gelmektedir. Sümerler kil üzerine yazma tekniğine “ekonomik ve yönetsel gereksinimlerinin bir sonucu” olarak erişmişlerdir (Kramer, 1999: 13). Kil üzerine yazma tekniğinin keşfi, daha sonraları Sümer uygarlığının zengin ve olgun bir edebiyat oluşturmalarını da beraberinde getirmiştir. Gilgameş¹ Destanı bu edebiyatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Kendisinden sonra gelen Hint, Yunan, Kuzey Avrupa destanlarına örnek olan Gilgameş Destanı, Sümer'in Uruk kentinin M.Ö. 2750-2500 yılları arasında yaşamış olduğu düşünülen kralı Gilgameş'i anlatmaktadır.

Tarihsel ve edebî eserler, yazıldıkları dönemde, düşüncenin mekâna, mekânın da düşünceye etkilerinin görülebileceği metinler olmaları nedeniyle önemli bir veri kaynağı olabilmektedir. Gilgameş Destanı'nın da önemi, dönemin gelenek-göreneklerine, toplumsal, siyasal, dinsel, ekonomik yapısına ve yine dönemin zihniyetinin yansıdığı Sümer kentine dair birçok veri barındırmasından ileri gelmektedir. Çalışmada Gilgameş Destanı'ndan yola çıkılmasının nedeni de bu gerekçedir. Bir edebî eser olan bu destandan yola çıkarak uygarlığın mekânsal yansıması olan kentin -dolayısıyla Sümer kentinin- okunması amaçlanmaktadır. Göbeklitepe ve Çatalhöyük, uygarlığın ilk yerleşimleri olarak ortaya çıksalar da bu yerleşimlerden elde edilen arkeolojik buluntular dönemin uygarlığını ve yerleşimlerini henüz bütüncül bir biçimde görmeye yetmemektedir. Bu nedenle, tarihte -henüz bütünlüklü olarak bilinen- ilk kent örneği olan Sümer kentini incelerken kentin kökenine dair veriler, destandan sağlanan hikâyeler ve mitler aracılığıyla elde edilmiştir. Çünkü Sümer mitolojisi kabile toplumundan kent toplumuna geçiş sürecine tanıklık etme imkânı sunmaktadır. Bu kapsamda, kentsel kurumların, yapıların ve değerlerin Sümer uygarlığındaki arkaik ilk örneklerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Ancak çalışmadan da anlaşılabileceği üzere Sümer mitolojisi oldukça zengindir. Sümer mitolojisinde yer alan öyküler ve ritüellerin izlerine pek çok uygarlığın mitolojisinde ve pek çok dinin kutsal metinlerinde de rastlamak mümkündür. Gilgameş Destanı aracılığıyla Sümer kenti ve uygarlığı ile göçebe yaşamdan kente doğru evrilen farklı zaman ve mekânlarda yaşamış olan diğer toplumların düşünce dünyalarının ve kökenleriyle ilgili mitlerinin benzerlikleri vurgulanarak bu uygarlıkların toplum, kent, mekân, doğa algılarının evrenselliğinin gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda Sümer efsaneleri ile Antik Yunan tragedyalarında ve Türk destanlarında bulunan mitolojik benzerlikler, çalışmanın bütünlüğünü bozmamak için, dipnotlarda ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, ana metin olarak Muazzez İlmiye Çığ'ın, Gilgameş Destanı'yla Gilgameş ile ilgili diğer öyküleri bir araya getirdiği “Gilgameş: Tarihte İlk Kral Kahraman” (2012a) adlı kitabından yararlanılmıştır. Orijinali 56 kil tablette yazılan şiir formunda olan destanı Çığ, bahsi geçen eserde öykü formunda aktarmıştır. Çalışmada bazı durumlarda kil tabletlerin İngilizce çevirileri de kullanılmıştır.

¹ Bu çalışma sırasında başvuru kaynaklarda Gilgameş isminin, kimi yazarlar tarafından Gilgamiş, Gilgameş veya Gilgamiş şeklinde kullanıldığı görülmüştür. Yine, Enkidu, Humbaba gibi isimlerin de farklı kullanımları bulunmaktadır. Çalışmada *Gilgameş* ismi gibi diğer isimlerin de M. İlmiye Çığ'ın “*Gilgameş: Tarihte İlk Kral Kahraman*” eserindeki kullanımlarına yer verilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan araştırma yöntemi Betimsel Analizdir. Çalışmanın sıhhati açısından bu yöntem kullanılırken destan metninden direk alıntılar yapılmıştır. Bu yöntemlerin yanı sıra Gilgames Destanı ile kimi Antik Yunan ve Türk edebi metinleri arasındaki metinler arası benzerlik ve farklılıklar da ele alınmıştır. Çalışmada metinler arası bir karşılaştırma aracılığıyla Sümer, Antik Yunan ve Türk uygarlıklarının kente, kentliliğe, iktidar ilişkilerine yönelik ortak ve birbirinden farklı nüansları tespit edilmeye çalışılmıştır. Son olarak belirtmek gerekir ki özellikle edebiyat alanında Gilgames Destanı'yla alâkalı sanat, edebiyat, siyaset, arkeoloji, psikoloji, ekonomi ve daha çeşitli disiplinlerde pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın özgünlüğü özel olarak Sümer kentini ve Gilgames Destanı'nın kimi Antik Yunan ve Türk metinleri ile benzeşimlerini toplumsal ve ekonomik hayat, çevre, kent ve iktidar bağlamlarında bütüncül olarak ele alan çalışmalara özellikle Türkçe literatürde rastlanmamış olmasından ileri gelmektedir.

Erginlenme Riti Açısından Ejder Humbaba, Sonsuzluğu Arama ve Gök Boğası Hikâyeleri

Geçiş veya giriş ritüelleri/ritleri kabile toplumu ile kentli toplumun birleşmesini göstermektedir. Bu birleşmenin izlerini, kabile toplumuna dair kültürel kalıpların kente taşınmasıyla anlayabilmekteyiz. Ritler bireysel olabileceği gibi kolektif de olabilmektedir. Ancak temel nedenleri bireyseldir. Bireyin toplumsal statüsünün değişmesini simgeleyen geçiş ritlerinde, birey önce toplumdan veya bir yerden ayrılır, daha sonra da yeni bir statü kazanarak çıktığı topluma veya yere geri döner (Kottak, 2015: 236). Yeni statünün gereği ise bireyden beklenen rollerin gerçekleştirilebileceğinin kanıtlanmasıdır. Geçiş ritleri içinde yer alan erginlenme ritleri ise genelde üç aşamadan oluşmaktadır: Erginlenenin daha önce ait olduğu düzenden ayrılışını ifade eden bir an; değişken süreleri kapsayan yalıtma ve inziva süreleri ve nihayet erginlenenin, geçiş ritinin amacına uygun olarak yeni düzene kabul edildiğini gösteren kabul aşaması (Bonnefoy, 2000: 389). Eliade (2015: 12-14), erginlenmeyi şu biçimde açıklamıştır:

“Erginleme (initiation) terimi, en genel anlamda, maksadı erginlenecek olan şahsın sosyal ve dini statüsünde kesin bir değişim meydana getirecek olan ritüeller ve öğretiler bütününe işaret eder. Felsefi terimlerle ifade edilecek olursa erginleme varoluşsal durumunda temel bir değişime denk düşer; aday, sınavından, erginleme ritüellerinden önce sahip olduğundan tamamen farklı bir beden olarak ortaya çıkar ve *bir başkası* haline gelir... Bu ritüeller ve onların gerektirdiği açılma vasıtasıyla, toplumun sorumlu bir üyesi olarak kabul edilmeye başlanırlar. Erginleme ritüeli, adayı beşeri cemaate, manevi ve kültürel dünyanın içine sokar. O, yalnızca davranış kalıplarını, teknikleri ve gençlik müesseselerini değil fakat aynı zamanda, kabilenin kutsal mitlerini ve geleneklerini, Tanrıların isimlerini ve onların çalışmalarının tarihini; özellikle de zamanın başlangıcından tesis edilmiş olan, bu kabile ve tabiatüstü varlıklar arasındaki ilişkileri öğrenir... Bu “kutsal tarih” -mitoloji- örnek teşkil edici ve paradigmatik bir özelliğe sahiptir; bu yalnızca eşyanın nasıl var olduklarını anlatmaz; aynı zamanda, bütün beşeri davranışların ve sosyal ve kültürel müesseselerin temellerinin ne olduğunu da ortaya koyar. İnsanın tabiatüstü varlıklar tarafından yaratılması ve medenileştirilmesi gerçeğinden, onun davranış ve eylemlerinin tamamının kutsal tarihe ait olduğu sonucu çıkar; ve bu tarih, dikkatli bir şekilde muhafaza edilmeli ve el değmemiş olarak daha sonraki nesillere nakledilmelidir”. (Vurgular Eliade'ye aittir.)

Birey, topluluğun (genişletirsek kentin ve insanlığın da) bir unsuru olduğu için, devingen ve bütünleşik bir organizma olarak nitelendirilebilecek olan kozmosun da bir görünümüdür. Mitolojik temellere dayanarak kurulmuş olan topluluğun mikro evreninde sadece birey değil aynı zamanda toplum da inşa ettiği, icat ettiği ve yarattığı her şey ile bir bütündür; toplumun yaratımı olan her şey

de bu bağ ile birlikte anlam ve değer kazanmaktadır (Eliade, 2015: 16). Buradan hareketle, yerleşik yaşama geçen insanın oluşturduğu sosyal, ekonomik ve siyasal yapı ve kurumların kökenleri daha iyi anlaşılabilir. Böylelikle, tesis edilen yapılara, kurumlara ve kentlerin canlılığına, neden ve nasıl kurulduğuna, neden önemli olduğuna yönelik soruların yanıtları belirginleşecektir. Çünkü göçebe yaşamdan kente geçiş ile birlikte ilkel toplumlarda dağınık ve örgütsüz olarak var olan işlevler, yapılar ve kurumlar, kentte kutsal ile dünyevi olanın, kırsal ile kentsel olanın geçişli bir biçimde bir arada yaşamaya başladığı *kentsel* bir formdan, mükemmel bir kente doğru evrilmektedirler. Çoğu zaman, Kral-kahramanın erginlenme süreci ile kırım kentten kopuş süreci iç içe karşımıza çıkmaktadır. Erginlenme ritüelleri, kentsel uygarlığın ortaya çıkışının da pek çok göstergesini barındırabilmektedir.

Gilgames'in Ejder Humbaba, Sonsuzluğu Arama ve Gök Boğası hikâyeleri kabile toplumundan gelen kültürel kalıpların etkisinin dönemin Sümer kent-devletinde de görülebilmesi açısından önemlidir. Gilgames'in yolculuğunda, erginlenme ritine dair ilk örneği Gilgames ve Ejder Humbaba hikâyesi oluşturmaktadır. Gilgames ölümsüzlüğü bu dünyada arayan bir kral kahraman olarak insani formun üstesinden gelmeyi denemek ve kendisi için ebedi bir isim bırakmak amacıyla sedir ormanlarının bekçisi Humbaba'yı öldürmeye karar verir. Böylece kral olarak sahip olduğu statüsünü ve adını ölümsüz kılmak amacıyla bulunduğu düzenden ayrılır. Enkidu ve onlara katılan gönüllü gençlerle yiyecek ve silah kuşanıp yola düşerler. Böylece erginlenme sürecinin ikinci aşaması başlamaktadır. Yolculuk çok zordur, uzun sürer ve bir sürü badire atlatılır. Ancak kahraman, bütün zorluklara rağmen sedir ormanına varmayı başarıp ejderhayı öldürür. Ejderhanın ölümünden sonra şehre dönen Gilgames halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış, ülkeyi canavardan kurtardığı için de kahraman olmuştur (Çığ, 2012a: 31-39). Canavarın öldürülmesiyle ilk erginlenme ritüeli tamamlanarak Gilgames aradığı şöhrete kavuşmuş ve halkının gözünde adını ölümsüzlüğe kavuşturan, gücünü kanıtlayan, adını komşu ülkelere kadar duyuran bir kahraman statüsüne sahip olmuştur.

Gilgames'in Gök Boğasını Öldürmesi hikâyesi ise kralın erginlenme yolundaki diğer bir hikâyesidir. Gilgames, Ejder Humbaba'yı öldürüp Huluppu ağacını kestiği zaman Tanrıça İnanna Gilgames'i beğenmiştir. Tanrıça, Gilgames'e onu çok beğendiğini ve onunla evlenmek istediğini söylemiş ancak Gilgames çeşitli nedenlerle tanrıçayla evlenmek istememiştir. Bunun üzerine çılgına dönen Tanrıça, Gilgames'i cezalandırmak için Gök Tanrısı Amu'nun Gök Boğası'nı Uruk'u ve Gilgames'i yok etmesi için yeryüzüne göndermesini sağlamıştır. Gök Boğası'nın yeryüzüne inmesi insanlar için 7 yıl sürecek bir kıtlık, yıkım ve ölüm demektir. Boğa yeryüzüne inip bir taraftan insanları öldürmeye diğer taraftan da şehri yıkmaya başladığında Gilgames ve Enkidu birlikte saldırarak canavarı öldürmeyi başarmışlardır (Çığ, 2012a: 39-46). Böylece Gilgames bir kez daha gücünü ispatlamış, ününe ün katmış, halkını ve şehrini canavardan kurtarmıştır.

Gilgames ve Sonsuzluğu Arama hikâyesi ise erginlenme ritinin üçüncü örneğini oluşturmaktadır. Enkidu'nun hastalanıp ölmesinden sonra Gilgames ne yaparsa yapsın arkadaşının acısından bir türlü kurtulamamıştır.² Onu son bir kez daha görmek için Bilgelik Tanrısı Enki'ye yalvarır ancak tanrıların yardımıyla sağlanan bu görüşme bir anlıktır. Bu görüşmeden sonra kazandığı onca zaferle adını ölümsüz kılmak Gilgames'e yetmez ve ölümsüzlük arzusuna bir kez daha kapılır. Tanrısallığa ve ölümsüzlüğe ulaşmak amacıyla daha önceleri bunu başarmış bir insan olan Utanapiştim'i bulmak için yollara düşer. Çok uzun ve zorlu bir yolculuk sonrası ona ulaşır. Utanapiştim Gilgames'e yol gösterir ama onun bu yolculukta ne kadar çabalarsa çabalasın başarılı olamayacağını bilmektedir. Gilgames çabalarına rağmen ilahi ölümsüzlüğe ulaşamaz. Çünkü hem tanrı hem de insan olmasına rağmen kahramanlığının da insan doğasının da sınırları vardır (Abusch,

² Aşil de Gilgames'e benzer bir biçimde ölümsüz olmak istegindedir. İnsandan çok bir tanrı gibi davranmaktadır. Ayrıca Aşil'in arkadaşı Patroclus ile ilişkisi ve Patroclus'un ölümü ile kedere boğulması Enkidu ve Gilgames'in ilişkisine birçok yönden benzemektedir (Nortwick, 2008: 8).

1986: 182). Gilgamesh'in sonunda hem bir insan hem de bir tanrı olarak sınırlı varoluşunu kabullenmesiyle (Abusch, 1986: 187) ve kentine bu kabul ile geri dönmesiyle erginlenme yolculuğu sona ermiştir.

Erginlenme ritlerinin Gilgamesh'e benzer örneklerini Antik Yunan edebi eserlerinde de görmek mümkündür. Kral olmadan önce Oidipus, yurtlarına dönmeden önce Odysseus ve Perseus da uzun yolculuklarında birçok macera yaşayarak erginlenme sürecinden geçmiştir.³ Türk destanlarında da "alp" olarak nitelendirilen kahramanların Gilgamesh'e benzeyen erginlenme öykülerine rastlanmaktadır.⁴ Erginlenme ritlerindeki evrensel olarak nitelendirilebilecek bu benzerliği – Campbell (2004: 227- 228), Jung'un *kahraman arketipini* kullanarak -tıpkı inisiyasyon ritlerindeki gibi- kahramanın ayrılma, erginlenme ve dönüş aşamalarını "monomit" teorisi ile açıklamaktadır.⁵ Özetle, kabile tipi toplumlardan taşınarak kentli toplumlarda da varlığını sürdüren erginlenme ritüelleri, benzer amaçları olan farklı kahramanların erginlenme yolculuklarının evrensel nitelikleri aracılığıyla takip edilebilmekte, farklı kentlerdeki toplumların algılayış ve inanış biçimlerine dair benzer bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır.⁶

Enkidu ve Kır-Kent Çelişkisi

Gilgamesh Destanı'ndan kente dair yapılabilecek önemli çıkarımlardan bir diğeri, kır yerine esas değerın kente ve kentli olmaya verilmesidir. Kır ile kent arasındaki çelişkiden kast edilen Sümerlerin dünyasında kırsalın bir nevi geri kalmışlığı; kentin ise gelişmişliği, üstün değerleri temsil

³ Oidipus'un doğumunda kâhinin kehanetinin gerçek olması, yolda bilmeden babasını öldürüşü, Theabai şehri girişindeki Sfenks'in bilmecesini çözmesi üzerine annesi ile evlenip kral olması, ancak sonra gerçeklerin anlaşılması ile kendisini kör etmesi ve Antigone'nin peşinden yollara düşmesi (Sophokles, 2013). Oidipus'un erginlenmesinde gerçekleşen süreçlerdir. Gilgamesh'in hem bir insan hem de bir tanrı olarak varoluşunun sınırlılıklarını kabullenerek geri dönmesi gibi Oidipus'un da erginlenme yolculuğu sona ermiştir. O da sonunda ne kadar çabalarsa çabalasın insan olarak kaderden kaçamayacağını anlamış, tanrıların isteklerini kabullenmiştir. *Odysseus*'un, Kyklopları (tepegözleri) öldürmesi, Aiolos Adasında ve Laistrygohların ülkesinde yaşadıkları, Güneş adasına yolculuğu ve yolun tehlikeleri, Kalypso'nun adası gibi yurduna dönene kadar yaşadıklarından erginlenme süreci izlenebilmektedir (Homeros, 2009). Annesi Kral'ın kızı; babası ise Zeus olan *Perseus*'un erginlenme yolculuğunu da (doğumundan önce öngörülen *Perseus*'un kral dedesini öldüreceği kehanetinin gerçekleşmemesi için) doğduktan sonra kentinden ayrı düşmesi; sonra birçok zorlukları atlatarak Argos'a dönmesi ve sonunda Tiryns'e kral olması süreçlerinde izleyebiliriz (Homeros, 2009). Oidipus gibi *Perseus* da kaderinden kaçamamış ve sonunda kaderini kabullenmiştir.

⁴ Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra alp kavramı hem kahramanlığı hem de hükümdarlığı barındıran bir anlam kazanarak kahramanlar alp-gazi ve alp-eren tipiyle somutlaşmıştır (Uçak, 2013: 142; Bars, 2015: 10). Yardımcı (2007: 1), kahramanların bu unvanı almalarının "ilk koşulu[nu] yiğitlik, cesurluk, kişisel üstünlük, kahramanlık ve asalet" olarak açıklamaktadır. Bu bilgiler, Türk destanlarındaki erginlenme biçimine de işaret etmektedir: Dede Korkut'ta "o zamanda bir oğlan baş kesme, kan dökmese ad koymazlardı" (Çakan, 2019: 45) denmesi, bize alp tipinin o devirdeki toplumsal kabulünün (Uçak, 2013: 142, Karakaş, 2012: 160), onun gösterdiği hünere yani toplumda birey olarak yer almak ve kahraman kimliğini kazanmak için yaşadığı erginlenme serüvenine bağlı olduğunu göstermektedir. Dede Korkut hikâyesindeki Boğaç Han'ın boğayı, Beyrek'in- bezirgânları düşmanların saldırısından ve yağmasından kurtararak düşmanları öldürdükten sonra ad almaları bu doğrultuda okunabilir. Ayrıca Boğaç Han, Deli Dumrul, Salur Kazan, Bey Börek de erginlenme sürecinden geçen diğer kahramanlara örnek gösterilebilir (Çakan, 2019: 131-142). Çığ da (2012b: 35), Gilgamesh Destanı ile Dede Korkut hikâyeleri arasındaki (boğanın öldürülmesi vb.) benzerliklere dikkat çekmektedir.

⁵ Gilgamesh'ten yola çıktıktan sonra modern dönem hikâyelerindeki kahramanlardan Kral Arthur, Frodo Baggins, Bilbo Baggins, Luke Skywalker ve Harry Potter vb. kahramanlar da benzer bir yolculuk yaşayarak (erginlenmiş) monomit döngüsünden geçmişlerdir. Campbell'in monomit teorisi ve Jung'un kahraman arketipi ile Türk destanlarının değerlendirildiği örnek çalışmalar için bk.: Durmuş, 2015; Güzel, 2014; Kanter, 2005; Özcan, 2003; Özkan, 2006.

⁶ Antik Yunan'da Dionysos'un kutsal alanı olarak görülen tiyatro (Wycheley, 2011: 114), kabile toplumlarından kent toplumlarına geçişin görünür olduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Antik Yunan'da tiyatrolar o kentin ritüellerinin yaşandığı ve kentin yurttaşı olmanın vurgulandığı alanlar olarak kabul edilmektedir (Kılan-Paksoy, 2011: 17-19). Bu bölümde görüldüğü üzere gerek Sümer gerekse Antik Yunan'da kabile toplumundan kent toplumuna geçişin izleri erginlenme ritüellerinden tragedya gibi özgün türlere kadar geniş bir yelpazede takip edilebilmektedir. Vernant ve Naquet'e göre (2012: 27): "Tragedya salt bir sanat biçimi değildir; kentdevletin, tragedya yarışmalarıyla, siyasal ve hukuksal organlarının yanında yer verdiği toplumsal bir kurumdur. Yargıç-kralın yetkisi altında, halk mahkemeleriyle ya da meclisleriyle aynı kentsel mekânda gerçekleştirilen ve aynı kurumsal normlara uyan, tüm yurttaşlara açık olan, çeşitli kabilelerin vasıflı temsilcilerinin yönettiği, oynadığı, yargıladığı bir gösteri olan kentdevlet kendini tiyatro haline getirir".

etmesi; kente, kentsel olan her şeye ve kentli olmaya önem atfedilmesidir. Kır kent çelişkisi sadece fiziksel veya mekânsal farklılıkların değil, sosyolojik, ekonomik, yönetsel, kültürel vb. çeşitli farklılıkların da bulunmasına işaret eder. Bu çelişki ile vurgulanacak başka önemli bir nokta ise Sümer düşününde, kırım doğa ve yaban ile özdeş görülmesi, kentin ise insan yapımı, maddi bir ilerilik olarak uygarlıkla eşdeğer tutulması sonucu, kentin doğanın karşısında olması durumudur. Bu bağlamda destandan Sümer’de hâkim değerler kent ve kentlilik olduğunu görebilmekteyiz. Enkidu’nun hikâyesinde bu durum açıkça karşımıza çıkmaktadır. Uruk halkı, Gilgames’in zulmünden kurtulmak için tanrılardan Gilgames ile baş edebilecek onun kadar güçlü birisini yaratmasını diler ve Tanrı Aruru, Enkidu’yu yaratır. Enkidu üçte ikisi hayvan üçte biri insan olan bir yaratıktır. Bir gün ormanda onu gören avcı ve oğlu, bu olağanüstü güçlü adamın eğitilip uygarlaştırılabilirse Gilgames’e arkadaş olabileceğini, onu oyalayabileceğini düşünmüşlerdir. Bu iş için uygun görülen bir tapınak rahibesi bu amaçla yollar ve Enkidu medenileştirilir. Bu hikâyede önemli olan, Sümerce adı “kırların adamı” anlamına gelen Enkidu’nun kentsel değerlerle tapınak rahibesi tarafından eğitilmesidir. Metinde Enkidu’nun eğitilmesi şu şekilde ifade edilmiştir: “...yalnız onu eğitmek, insan gibi yedirip içirmek insanlaştırmak gerek” (Çığ, 2012a: 21). Buradan anlaşılan Enkidu’nun medenileştirilmesi, ilkelikten uygarlığa geçirilmesidir (Abusch ve West, 2014: 72, 83-84; Dickson, 2009: 34; Gökalp-Alpaslan 2007: 67; Mobley, 1997). Enkidu’nun medenileşmesi sürecinde ilk adım öncelikle onun insanlaş(tırıl)masıdır (Mobley, 2006). Tapınak rahibesi onun saçlarını keser, onu tıraş eder, yıkar ve kentli giysileri giydirir. Bu durum “O, yakışıklı, güçlü bir şehir erkeği gibi olmuştu” sözleri ile açıklanmıştır (Çığ, 2012a: 25). Daha sonra “Şamhat, önce Enkidu’ya insan gibi yemek yemeyi, su içmeyi, sevmeyi, sevişmeyi” ve konuşmayı öğretmiştir. “Artık, Enkidu tam bir şehirli gibidir” (Çığ, 2012a: 26). Tapınak rahibesi onun şehre gitmeye hazır olduğunu düşünerek ona “Enkidu artık bir şehirli gibi oldun. Güzel konuşabiliyorsun. ... Gel seni Uruk şehrimize götürüyüm... Oranın meydanlarında çeşitli çalgılar eşliğinde durmadan şarkılar söylenir, danslar edilir...” demiştir (Çığ, 2012a: 26). Buradan hareketle Sümerlerde kente özgü yeme-içme, bakım, giyim ve yaşam biçimlerinin var olduğu ve kır adamının kentte yaşamak için bu nitelikleri taşıması gerektiği söylenebilir.

Hayvani ve yabani vasıflarını kaybeden Enkidu örneğinde insanın doğa ile mücadelesi ve doğanın dönüştürülmesi de görülebilmektedir. Bir bakıma kentin kendi devamlılığını sürdürebilmesi için doğaya egemen olması gerekmektedir. Başlangıçtaki görünüşü ve fiziksel yetenekleri ile Enkidu’nun habitatı bir insan topluluğu değil, hayvanların yanı (Mobley, 1997: 221) dolayısıyla yabandır. Bu haliyle Enkidu ilkel insan modeli olarak doğa ve kültür karşıtlığını simgelemektedir. Destanda bu durum şöyle aktarılmıştır (Çığ, 2012a: 19-20): “Avcı, şırıl şırıl akan pınarın yakınına hayvanları yakalamak için tuzaklar kurmuştu. “Nasıl olsa su içmek için hayvanlar gelir buraya, onları böylece yakalarım” demişti. Fakat ne oluyor! Yaratık kurduğu tuzakları söküp söküp atmıyor mu? Tuzaklar söküldükten sonra hep birden pınara yaklaşıp su içmeye başladılar. Yaratık da aynı onlar gibi su içiyor ve onlar gibi ot yiyordu... Yanındaki hayvanlar ona arkadaş gibiydi”. Fakat zamanla Enkidu hayvanları unutmuş, hayvanlar da ondan uzaklaşmıştır. Enkidu’nun bu değişimi kent hayatının, insanın doğayla ilişkisini zayıflattığı ve kent(li)leşme nedeniyle doğayla insanın kopuşunun ortaya çıktığı şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan Gilgames’e yoldaşlık etmesi için üçte ikisi hayvan olan Enkidu’nun eğitilmesi hayvanların insana tâbi kılınmasının ve tabiri caizse insanların hizmetine sunulmasının *normal* karşılanmasının da örneğini oluşturmaktadır.

Enkidu’nun medenileşmesi sürecinde ikinci adım ise onun kentlileşmesidir. Enkidu’nun kentlileşmesiyle onun kendi şahsındaki doğa ve kültür ikiliği de böylece ortadan kalkmıştır. Çünkü Enkidu artık başlangıçta tam karşısında yer aldığı kültürün savunucusu haline gelmiştir; önceden tuzakları kırar iken artık çobanlara kendisi yardım etmeye başlamış, Gilgames’e tuzak kurmada yardım etmiş, hatta Gilgames canavara acıyıp öldürmek istemediğinde bile canavarın öldürülmesi gerektiğini savunur olmuştur. Enkidu’nun geçirdiği insanlaşma ve medenileşme süreçlerinde bulunduğu mekânların da sembolik anlamları bulunmaktadır. Enkidu ilk olarak Şamhat tarafından

doğada -su kenarında- insanlaştırılmaya başlamıştır ki bu ilk mekân doğadaki tüm canlıların, insan ve/veya hayvanların bulunduğu nötr bir yerdir (Mobley, 2006: 50). İkinci durağı ise çobanın kulübesidir (George, 2003: 175). Bu mekân ise başka bir eşik olarak insanlığa, medeniyete dolayısıyla kentli yaşama daha yakın ama *arada bir* yerdir. Gelişiminin son durağını şehir oluşturur; şehirde ancak bir kralın himayesi altında yaşamayı kabul etmek (Moran, 1991: 127). Böylece Enkidu, hikâyesinin başından sonuna kadar çeşitli formlarda karşımıza çıkmıştır. Bu formları Mobley (1997: 222-223), şu biçimde kategorize etmektedir: 1. İlk bulunduğu uygar olmayan ve kent kültürünü tehdit eden bir vahşi hayvan/canavar, 2. Kentte yaşamaya başlamadan önce kırsal bir barbar/ ilkel ve hatta ilk insanlardan kalan tamamlamamış bir geçiş formu, 3. Güçlü, yenilmez bir savaşçı, 4. Canavar ehlileştirilen/canavar avcısı, 5. Şaman, 6. Gilgamesh'in yabani ikizi [Doppelgänger]. Mobley'in kategorilerine ek olarak; 7. Sümerlilerin kentli tahayyülüne uyan kentli bir insan, olarak Enkidu'nun süreci sürdürülebilir.

Enkidu öldükten sonra Gilgamesh aynı onun eskiden yaşadığı gibi saçlarını uzatarak aslan postunu⁷ giymiş, kendisini kırlara atmıştır (Çığ, 2012a: 52). Gilgamesh'in yas tutmak için kentten ve toplumdaki uzaklaşmasını Kirk (1975: 149), onun medeni olanı -kenti ve kültürü- terk etmesi, doğaya dönmesi olarak yorumlamaktadır. Ancak Gilgamesh'in bu doğaya dönüşü hâlâ erginleme süreci içerisinde olmasından ileri gelmektedir ve geçicidir. Nitekim erginlenme süreci bittikten sonra ölümsüzlüğe kavuşmak için aradığı bitkiyi de bulamamasından sonra tam bir kabul ve istekle şehre ve medeni değerlere geri döner. Destandan görülebileceği gibi Enkidu ve Gilgamesh, hikâyelerde farklı noktalarda ancak benzer şekilde yer almaktadırlar; her ikisi de doğa ve kültür, kır ve kent arasında hareket etmektedirler.

Enkidu'nun öyküsünde görüldüğü üzere, Sümer uygarlığında kır ve kentteki yaşama biçimleri birbirinden ayrılmıştır ve kırsal unsurların kentte var olabilmeleri için kente uyumlandırılmaları gereklidir. Gilgamesh Destanı'nın başında Uruk'un zenginliğinin ve görkeminin etrafta bulunan ilkel halklar tarafından kıskanıldığından bahsedilmektedir. İlkel halklar şöyle tarif edilmiştir (Çığ, 2012a: 13): "Bunlar öyle ilkelidiler ki, ev yapmasını, ölümlerini gömmesini bile bilmiyorlar, etleri çiğ yiyorlardı. Böyle bilgisiz, böyle ve görgüsüz olan insanlar..." Yine bu sözlerden kente özgü bir yaşam biçiminin yanı sıra, bilmenin ve görgünün kentlileri kırdaki yaşayanlardan ayırdığı ve ölümleri gömmek, ev yapmak gibi birtakım işlerin de kentlilikle özdeş kabul edildiği görülmektedir. Kentsel değerler ve kırsal değerlerin birbiriyle çarpıştığı bu hikâyede, kentin ve kentsel değerlerin, doğal düzensizliğin yani kırsal ve doğanın karşısında düzenleyici bir gücü, hâkim bir kültürü veya uygarlığın yüce bir biçimini temsil ettiği düşünülmektedir.⁸

⁷ Bu noktada önemli görülen bir örnek de Gilgamesh Destanı ve Herakles efsaneleri arasındaki benzerliktir. Herakles de Gilgamesh gibi yarı tanrıdır. Her ikisi de aslan derisi giyerler ve olağanüstü yeteneklere sahip avcılardır. Herakles Zeus'la güreşir, tıpkı Gilgamesh ve Enkidu'nun birbiriyle güreştiği gibi ancak bu güreşlerin net bir kazanımı olmamıştır. Herakles, Girit boğasıyla mücadele eder, Gilgamesh Gök Boğası'nı öldürür ve her ikisi de boynuzları ödül olarak alırlar. İkisi de güneş tanrısının yardımıyla gittikleri yerde aslanlarla savaşmışlardır. Gilgamesh'in kutsal ağacı koruyan Humbaba ile savaşması gibi, Herakles de Atlas'ı yenip koruduğu kutsal ağacın meyvelerini toplamıştır. Herakles'in büyülmüş elmaları Hera'nın zoruyla vermesi gibi Gilgamesh de ölümsüzlük bitkisini yiyemeden kaybetmiştir ve her iki kahraman da erginlenme yolculuklarında sonunda kaderlerini kabullenmişlerdir. Bu bağlamda Naquet'in (2013: 35) Herakles için kullandığı "uygarlaştırıcı kahraman" nitelemesinin, doğayı ehlileştirerek erginlenen ilk kahraman örneklerinden biri olan Gilgamesh için de kullanılabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

⁸ Türk mitolojisine bakarsak Arı-Haas Destanı'nın kahramanı Arı-Haas yeryüzüne indirildikten sonra ilkel barınaklarda barınmış, ilkel beslenme tarzıyla beslenmiş daha sonra ise Tanrı tarafından gönderilen (göksel/kutsal ve yaşlı at, gökten indirilen kadın) tarafından eğitilerek uygarlaştırılmış, yöneticiliği öğrenmiştir (Aça, 2009; Ergun, 2006). Bu hikâyedeki uygarlaştırma sürecinin de kır-kent ilişkisi üzerinden okunabileceğini düşünmekteyiz. Her ne kadar kent diyemesek de Arı Haas'ın bir mağarada yaşamak yerine artık ilini, obasını kurup yaban hayattan yani kırdan daha uygar bir yerleşim mekânında yaşamaya başlaması; obanın doğanın karşısında düzenleyici bir gücü, kırdan farklı olarak uygarlığın daha yüce bir biçimini temsil ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca başlangıçta ilkel olan bedenini saran kabuktan daha sonra kurtulan Arı-Haas'ın uygarlaşma süreci bir yanı sıra da Enkidu'nun hikâyesini andırmaktadır.

Kırın kentten kopuşuna destandan diğer bir örnek ise Tanrıça İnanna'nın, Gilgameş'ten bahçesindeki Huluppu ağacını kesmesini istemesidir. Gilgameş ağacı kesmek için Tanrıça'nın bahçesine gittiğinde görmüştür ki "ağacın köküne ejder gibi koca bir yılan girip yerleşmiş, gövdesine Lilit adlı cin kurulmuş, en tepesine de Anzu kuşu yuvasını yapmış. Hepsi Tanrıça'nın ağacı kesmesine engel olmuş. Hâlbuki Tanrıça o ağacı Fırat Nehri'nde sürüklenirken görmüş ve oradan yakalayıp getirerek bahçesine dikmişti. Amacı da ağaç büyüdüktan sonra onu keserek ondan kendisine bir taht, bir kürsü ve bir yatak yaptırmakmış. Gilgameş, korkusuzca ağaca yaklaşarak öyle bir vuruş vurmuş ki, yuva yapmış olanlar nereye kaçacaklarını bilememiş, dağılıp gitmişler. Gilgameş de onu keserek Tanrıça'ya vermişti..." (Çığ, 2012a: 17). Bu öyküdeki ağacı kesmenin, yılanı ve kuşu kaçırmanın yine kentin kıra müdahalesi ve doğanın dönüştürülmesi bağlamında okunabileceği düşünülmektedir.

Sedir ormanlarının Tanrı Şamaş'ın (Utu) mabedi olduğuna inanıldığı için Sümerlerde sedir ağacı kutsal olarak kabul edilmiştir. Gilgameş destanda Humbaba'yı öldürüp sedir ağaçlarını Fırat nehri üzerinden kentine getirmiştir. Sedlacek'e göre (2011: 24), kutsal sedir ağacının kentin inşasında kullanılacak bir yapı malzemesine dönüştürülmesi ve doğanın hammadde rezervi olarak görülmesi bir yandan hammadde ihtiyacının mitolojideki dışavurumunun bu biçimde olduğunu diğer yandan da kutsal ve profan arasında değişen sınırları göstermektedir.

Ayrıca, bir önceki bölümde bahsedildiği üzere erginlenme sürecinin de örneği olan Humbaba gibi canavarların öldürülmesi Antik Akdeniz efsanevi geleneğinde tipik bir kahramanlık eylemi olarak görülmektedir. Ancak bu süreç, canavarların öldürülmesiyle doğanın gücü üzerinde insanın hâkimiyet sağlamasının bir sonucu olarak insanlığın ve uygarlığın yükseltildiği biçiminde de yorumlanmaktadır (Nortwick, 2008: 2-3; Harrison, 2004: 64; Wall, 1994: 95). Canavarlar, insan kültürünü tehdit eden doğanın bozukluğu olarak somutlaştırılmakta ve canavarları öldüren kahramana bu nedenle uygarlığın koruyucusu olarak saygı duyulmaktadır.⁹ Campbell (1991: 100) ise dünyasını bir nevi düzensizliğe karşı şekillendirmeye başlayan insanın canavarı öldürmesini, yaban olana karşı düzenin sağlanması/korunması şeklinde açıklamaktadır. Buradaki "yaban" bizce uygarlığın yani kentliliğin karşıtı/ kır olarak da yorumlanabilir.

Yaşanan kültür-doğa, kent-kır, uygarlık-yaban yaşam karşıtlıkları, Sümer uygarlığının doğaya ilişkin düşünüş biçiminin köklü biçimde değişmesiyle yorumlanabilir. Bu değişimin izleri inanç dünyasında da görülecektir. Avcı-toplayıcı toplumlarda bitkiler tanınmakla ve kullanılmakla birlikte tarımsal üretim yapılmadığından yeterince öncelikli değildir. Bitkiler yerine hayvanlar daha önemli bir yer tutmaktadır. Hayvanların bu önemi tarım öncesine kadarki dönemin insanların düşünüş biçimlerine de yansımış ve onların *analojik düşünüşünün* temelini oluşturmuştur (Şenel, 1995: 173). Totemcilik ise -özellikle hayvan totemleri- bu düşünüşün en önemli sembolik göstergesidir. Serpell (1999: 42), avcı-toplayıcı toplumların hayvanlara karşı bir saygı etiği geliştirdiğini belirtmektedir. Hayvanlara duyulan saygı, onları kendileri ile benzer ahlaki özelliklere değer görmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak tarımsal istikrar ve verimliliğin sağlanmasıyla insanlar doğanın belirsizliğinden kurtulduklarını düşünerek kendilerine güven duymaya ve doğaya mutlak bağımlılıktan kurtularak onu biçimlendirmeye başlamışlardır. Tarımsal üretimle ortaya çıkan hiyerarşik yapı, doğaya yabancılaşmayı ve onun denetimini de beraberinde getirmiştir. Kabile toplumunun totemciliğinden ve sihirsel düşünüşünden dinsel düşünüşe geçilmesiyle¹⁰ doğanın evcilleştirilmesi yabanılın kente/kent kültürüne göre yeniden düzenlenişinde görülmektedir. Kabile toplumu hayvanları rasyonel, bilinçli, zeki ve aynı zamanda tinsel varlıklar olarak görmekteyken yerleşik yaşama geçilmesiyle birlikte insan ve hayvan arasındaki ilişkide güç dengeleri dramatik

⁹ Oidipus'un biraz kuş, biraz kadın, biraz aslan şeklinde olan Sfenksi, insan aklıyla yenmesinin de doğayı kontrol altına alma ve yabanın istilasından uygarlığı kurtarmaya örnek gösterilebileceği düşünülmektedir.

¹⁰ Şenel'e göre insanlık üç toplum biçiminden geçmiştir: "Her toplum biçiminin dayandığı bir "geçim biçimi", geliştirdiği kendine özgü bir "yaşam biçimi" ve bu yaşam biçimiyle uyumlu bir düşünüş biçimi olmuştur". Çalışmada yer alan bu kavramlar (ile sihirsel düşünüş ve dinsel düşünüş kavramları) Şenel'in bu tasnifine dayanmaktadır (1995:16).

biçimde değişmeye başlamıştır. Havyan totemlerinden ve “toprak ana” inanişından “ana tanrıça” inancına geçilmesinde bu durum izlenebilmektedir. Düşün biçiminde önceleri var olan koruyucu hayvan ruhları ve totemleri zamanla zoomorfik tanrılara dönüşmüş, ilerleyen dönemlerde ise tanrı imgeleri giderek tarımsal döngüyle ilişkilendirilerek hem görünüş hem de davranışlarında antropomorfik tanrılar şeklini almışlardır (Serpell, 1999: 43). Hayvanlar tanrıları memnun etmek için kurban edilecek varlıklar olarak görülmeye başlanmıştır. Ingold’a göre insan ile hayvan ve doğa arasında kurulan ilişki biçimi önceleri *güvene* dayanırken artık *tahakküme* dayanır hale gelmiştir (1994: 16). Bu yeni ilişki biçiminde ise sadece bitkiler ve hayvanlar evcilleştirmemiş aynı zamanda kadın da *evcilleştirilmeye* tabi kılınmış insanın insana tahakkümü de başlamıştır. Destanda bu dönüşümün şu örneklerde görülebildiğini düşünmekteyiz: 1) Enkidu’nun yabani bir yaratıktan kentli insana dönüşmesi, 2) toprak ana inancının değil artık kentlerinin baş tanrısı/tanrıçasının bulunması, 3) tanrı ve tanrıçaların tasvirlerinin insana benzemesi, 4) tarımsal verimliliği kutlama töreni olan Dumuzi ile İnanna’nın kutsal evlilik töreni, 5) savaşılan çeşitli canavarların kenti ve uygarlığı tehdit eden doğanın bozukluğu olarak algılanması. Bu düşünceyi destekleyecek başka bir Sümer metninde ise tarımın Sümer mitolojisinde önemli olduğunu ve yaban değerlerin üstün görülmediğine dair ipuçlarını İnanna’nın çiftçiyle evlenmek istediğini anlatan şu dizelerde de bulabiliriz: “Ben –çobanla evlenmeyeceğim, / Onun kaba giysilerini giymeyeceğim, / Onun yünlerini almayacağım, / Ben, genç kız, çiftçiyle evleneceğim, Birçok bitki yetiştiren çiftçiyle, Birçok tahıl yetiştiren çiftçiyle” (Kramer, 1999: 371).

Bu bölümde aktardığımız birçok örnekte yaşanan kültür-doğa, kent-kır, uygarlık-yaban yaşam karşıtlıkları avcı toplayıcı toplumun terk edilen (hatta bir çeşit gerilik olarak görülen) özellikleri üzerinden anlatılmıştır. Ancak kırdan ve doğadan kopuş bir anda ortaya çıkmamıştır ve mutlak değildir. Bir önceki bölümde açıklanan erginlenme ritleri kabile toplumunun bazı değerlerinin kentli topluma, dönüştürülerek taşındığını göstermektedir. Öte yandan kır ile kentin arasında sadece bir kopuş olmadığını, aynı zamanda birbirine eklemlenerek karşıtlık ve birliktelikler üzerinden iki taraflı ilerleyen bir sürecin olduğunu da unutmamak gerektiğini düşünmekteyiz.

Gilgamesh’in Tanrısallığı ve Sümer’de Yönetim

Kabile toplumunun başında bulunan şef, kent toplumuna geçişle tanrısallık veya yarı tanrısallık özelliklerle donatılmış bir krala dönüşmüştür. Kralın tanrısallığının onu tapınağın “en yüksek mertebedeki muhafızı” kılmakla kalmayıp “cennetle yeryüzü arasında bir aracı konumuna” da yükselttiği ifade edilmektedir (Mumford 2013: 45, 54; Harman, 2016: 39). Kralın kutsallıkla kazandığı bu güç, yönetme erkinin meşrulaştırılmasına da yaramıştır. Yönetme erkinin meşruiyeti tanrısallığın yanı sıra, bir yasa koyucu olarak kralın, atadığı yöneticiler ve yürüttüğü yargı, bayındırlık vb. faaliyetler aracılığıyla kentte düzeni ve adaleti sağlamış olmasına da dayanmaktadır. Yani düzen ve adaletin tesis edilmiş olması da kralın iktidarını bir kez daha meşru kılmıştır (Kramer, 1999: 76-81). Böylece devlet, “tahıl kralı” ve “savaş şefi” vb. çeşitli yönetim alanlarına dair nitelikleri kendisinde birleştirmiş olabilecek tek bir “şehir yöneticisi”nin kişiliğinde somutlaşmıştır (Childe, 2009: 115). Bu bağlamda kral Sümer toplumunun gelişmesinde önemli ekonomik, idari ve askeri işlevlere sahip olan bir yönetici özelliği taşımaktadır. Yönetme erkinin tanrısallaştırılarak meşruluk kazanması Gilgamesh Destanı’nda Gilgamesh’in üçte ikisinin tanrı, üçte birinin insan olmasıyla sağlanmıştır. Annesi Tanrıça Ninsun, babası ise kendisinden önceki Kral Lugalbanda’dır.¹¹

Destanda Gilgamesh’in başa geçtikten sonra şehri düşmanlarından korumak için şehrin etrafına kalın duvarlar yaptırması, Kiş şehri Kralı Agga ile savaşa karar vermesi, kralın askeri görevlerinden bazıları olarak gözümüze çarpmaktadır. Bu askeri görevlerinin yanı sıra Gilgamesh tanrılar için tapınak yaptırmış ve onların bakımının yapılmasını da sağlamıştır. Şölenler düzenleyerek

¹¹ Antik Yunan tragediyaları ile Gilgamesh Destanı’ndaki kahramanların yarı tanrı yarı insan olması da bir diğer benzerlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşil’in de Gilgamesh gibi babasının ölümlü, annesinin ise bir Tanrıça olması bu benzerliğe örnek teşkil etmektedir.

festivaller ve törenlerde yer almıştır. Kralın bina yapımıyla ilgilenmesinin yanı sıra kentin meydan yerinde arkadaşı Enkidu'nun heykelini yaptırdığı da bilinmektedir. Kısacası kralın bayındırlık faaliyetlerinin yanı sıra askeri, dinsel, idari ve ekonomik görevleri ifa ettiği görülebilmektedir.

Gilgamesh'ten bahçesindeki Huluppu ağacını kesmesini isteyen Tanrıça İnanna, bu isteğini gerçekleştirmesi üzerine Gilgamesh'e bu ağaçtan bir davul ve tokmak yaptırmıştır. Gilgamesh "Kral değil miyim, istediğimi yaparım. Kimse de bana karışamaz" diye gece gündüz davulu çalmaya devam edince, halk o kadar rahatsız olmuştur ki, kendi aralarında "Kralımıza kendi gücü ve gönlüne göre bir arkadaş bulunmalı ki, onunla gezsin tozsun, gülüp söylesin ve bizi rahat bıraksın" diye tanrılara yakarmaya başlamışlardır (Çığ, 2012a: 17). Bu kısa hikâyede, kendisinde istediğini yapma hakkını gören kral Gilgamesh'in kullandığı davul ve tokmağın ona bir tanrıça tarafından verilmesi, onun erkinin kökenlerinin tanrısal olduğuna gönderme yapmaktadır.¹² Yine bu hikâyeden çıkarılabilecek bir diğer yorum ise kral bir yandan halkın gözünde istediğini gönlünce yapabilen bir erke sahip olmasına rağmen, bir yandan da halkın, kralı (onları rahatsız etmeyi bırakması için) oyalama/yönlendirme gücünü de kendinde görmesidir. Kralın onları rahatsız etmesini mazur görmeyen kent halkının tahayyülünde, en azından normatif olarak âdil/zulmetmeyen bir yönetici imgesinin bulunduğu söylenebilir. Bu durum, kralların nezdinde de böyledir. Sümer krallarının merhamet, adalet, eşitlik gibi değerlere sadık olduklarını iddia etmeleri (Kramer, 1999: 338) de bu konuya bir örnek teşkil etmektedir.

Gilgamesh'in yakın arkadaşı Enkidu kent halkından herhangi bir erkek değildir. Gilgamesh'e arkadaşlık etmesi için tanrılar tarafından yaratılarak gönderilmiştir. Böylece Gilgamesh'in siyasi iktidarının tanrısallığı yani meşrûiyeti de bir kez daha onaylanmış olmaktadır. Tanrısallık konusunda belirtilmesi gereken başka bir nokta ise Gilgamesh'in aynı zamanda kutsallığın dışında olan insan tarafının onun kutsal ile toplumun kesiştiği bir yerde durmasını sağladığıdır.

Gilgamesh'in güçlü ve yakışıklı olması Sümer halkının onu kralları ilan etmesinin nedenlerindendir. Buradan hareketle, kralların fiziksel olarak da kuvvetli kişiler olmasının önemli olduğu çıkarımı yapılabilir. Çünkü Sümer'de fiziksel güzellik tanrısal bir güzellik olarak algılanmaktadır (Çığ, 2012a: 28). Sümer ve Akad uygarlıklarında kralların zekâ bakımından, fiziksel ve ahlakî olarak kusuru bulunmayan *ideal insanlar* oldukları ifade edilmektedir (Kramer, 1999: 335).¹³ Ayrıca kralı sıradan insan olarak görmemek belirli düzeyde sınıfsal bir okumayla soyluluğun olumlanması olarak da yorumlanabilmektedir. Zira Gilgamesh efsaneye göre Uruk Kralı Emmerkar'ın torunudur. Burada krallık, kralın iradesinin dışında ve bir ölçüde yazgısal olarak da olsa, soy esasına dayanmaktadır.¹⁴

Destandan görüldüğü üzere Uruk kentinin yönetimine ilişkin bir husus da bir yaşlılar bir de gençler meclisi olmak üzere iki meclisinin bulunmasıdır. Bu meclisler "savaş meclisi" olarak adlandırmaktadır (Kramer, 1999: 52). Kış Kralı Agga ile yapacağı mücadeleden önce Gilgamesh'in kentteki bu meclislerden görüş istemesi, karar verme otoritesinde meclislerin bir nevi öneme sahip olduklarını göstermektedir (Çığ, 2012a: 15-16).¹⁵ Bu dönemde kentler için güvenliğin büyük bir

¹² Gilgamesh'in davul ve tokmağının tanrıça İnanna tarafından verilmesi gibi Agamemnon'un da krallık değneği tanrı Zeus'un armağandır. Bu durum her iki kahramanın da krallık yetkisinin tanrısal kökenli olduğunu göstermektedir.

¹³ Antik Yunan dönemi edebi eserlerinin kahramanlarının (Aşil, Perseus, Herakles) fiziksel olarak kuvvetli ve yakışıklı olmaları ile Gilgamesh'in güçlülüğü ve yakışıklılığı arasında benzerlik bulunmaktadır.

¹⁴ Türk destanlarında da yönetme erkinin meşrulaştırılmasında soyluluk önemli bir role sahiptir. Soyluluk, yani siyasi iktidar Türk destanlarında kut ile ilişkilendirilmiştir. Türk destan kahramanı tipi olan Alp'in de geldiği soy bellidir ve boy içinde asil bir aileden olmayana bu ad verilmemektedir (Yardımcı, 2007: 1). Tanrı'nın başlattığı bir ayrıcalık ve lütuf olan kut, başta kağanlar olmak üzere hanedan mensubu bazı kişilere verilmektedir (Duyumaz, 2007: 52). Örneğin Oğuz Kağan ve Arı Haan'ın kut ile doğdukları görülmektedir. Bu durum ise bu çalışmada farklı kültürlerden örnek verilen anlatılarda tanrısal olandan tanrısal simgecilğe doğru şekillenen değişimi görebilmemizi sağlamaktadır.

¹⁵ Bu iki meclisin varlığı ve kralın meclislere danışma gerekliliğinin ilk "ilkel demokrasi" örneğini oluşturduğu ifade edilmektedir. Ancak Kralın yaşlılar meclisinin savaşmama kararını dinlememesiyle de ilk "ilkel monarşi" örneği olduğu yönünde de tartışmalar bulunmaktadır. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ridley, 2000.

sorun teşkil ettiği göz önüne alındığında, hayati bir konu olan savaş kararının meclislere danışılması önemlidir. Bu hikâyenin bir diğer yüzü ise Gilgamesh'in sadece kendi kararlarını uygulayan totaliter bir kral değil, gerektiğinde iki meclisten de fikir alan bir yönetici imajı çiziyor olmasıdır. Gilgamesh'in fikir alan yönetici imajı destanda onun zaman zaman çarşıları, nehir kenarındaki iskeleleri gezmesi; satıcılar, tüccarlar ve sanatçılarla konuşup, onların sorunlarını ve taleplerini dinlemesi (Çığ, 2012a: 40) örneğinde de görülmektedir.

Kralın tanrısallığı ve ilahi kaynaklı yönetme gücü dışında Sümerlerde yönetim konusunda ikinci en önemli unsur tapınağın, dolayısıyla rahiplerin elinde bulunan güçtür.¹⁶ Sümer uygarlığında tapınaklar sadece bir ibadet merkezi değil, aynı zamanda siyasal, sosyal ve ekonomik gücün de odaklandığı yerlerdir (Harman, 2016: 40). Rahipler güçlerini, tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olmalarıyla meşru kılarak idari mekanizma için de gerekli olan temeli kutsallık yoluyla sağlamışlardır. Tapınak görevlilerinin gücü elinde tutma araçları ise yazı ve mühürler olmuştur (Çevik, 2005: 36). Mühürlere dair bilgi Gilgamesh Destanı'nda görülebilmektedir: "Mühürlenmiş bir belge sonsuza dek kalır mı? Kardeşlerin bölüştükleri miras sonsuza dek onların olur mu?" (Çığ, 2012a: 64). Bu cümlelerden, dolaylı olarak Sümer'de bir hukuk mekanizmasının varlığını da görmekteyiz. Tapınaklar şehirli halkın hayatını doğrudan etkileyen bir yargı merkezi olarak da öne çıkmaktadır. Kayıt tutmanın yanı sıra toplumun dini ihtiyaçlarının gerektirdiği tören ve benzeri işlerle uğraşan ruhban sınıfı böylece hem devlet işlerinde merkezi bir rol üstlenmiş hem de önemli bir sosyal sınıf haline gelmiştir.

Tapınakların bilimsel düşünüşe de ön ayak olduğu düşünülmektedir. Egemen düşün biçiminin "dinsel düşünüş" olduğu Sümer toplumunda, günümüz uygar toplumunun düşün biçimi olan "bilimsel düşünüş"ün ilk örneğini, yani "*bilimsel davranışı*"nın ilk izlerini görebiliriz. Destandan, bilimsel merakın, "Bir nehir sürekli taşar mı? Güneşin yüzünü her zaman görüyor musun?" (Çığ, 2012a: 64) sorularından da dolaylı olarak çıkarılabileceğini düşünmekteyiz.

Her Kentin Bir Tanrısının Bulunması ve Kentin Yazgısı

Kentlerin kuruluşunda din faktörü önemli nedenlerden biridir. Mumford (2013: 15, 47), kenti bir "inançlar cemaati"nin tapınağın etrafında yerleşmesi aracılığıyla gelişen, kozmosun/cennetin yeryüzündeki bir sembolü olarak yorumlarken Eliade de kentin tanrıların yaratımlarının taklit edildiği bir kozmogoni olduğunu (1957: 56-58) dolayısıyla kentte yaşamının kozmosta bir yere sahip olmak anlamına geldiğini ifade etmiştir (2003: 101-102). Böylelikle insanların yaşadığı yerler, merkezini tapınak ve zigguratların sembolize ettiği ve kutsal olan ile irtibatın kurulduğu bir *imago mundi*¹⁷ oluşturmaktadır (Eliade, 2003: 101-102). Kente böylesi bir kutsallık atfedilmesi onu sakinleri için daha anlamlı ve bir amaca hizmet eder kılmış; sakinlerinin yaşamlarını ve ruh hallerini biçimlendirmede etkili olmuştur. Dolayısıyla kentte gerçekleştirilen dinsel ve toplumsal ritüeller, surlarla çevrili olan kentin bir tecrit mekanizmasına, hapishaneye dönüşmemesini sağlamıştır (Mumford, 2013: 67). Bu durum, insanın kutsal bir güçle ilişki içinde olması ve aynı zamanda bu ilişkiyi sürekli yeniden yaratması olarak görülmektedir. Evrenin kökensel kutsallığına ek olarak Mezopotamya uygarlıkları tanrıların şehirleri kendi evleri olarak inşa ettiklerini düşünmektedir (Van de Mieroop, 1997: 47).¹⁸

¹⁶ Tapınağın Sümer kentinde başlangıçtan beri önemli bir kurum olduğu görüşü Huot vd. tarafından tartışılmıştır. Yazarlara göre, siyasal ve dini bir gücün yansıması olan "tapınak kent" kavramının arkeolojik verilerde karşılığının ancak 2. binyılla birlikte net bir biçimde görülebilmesi mümkündür. Bu nedenle "tapınak kent" varsayımı en azından daha önceki dönemler için tartışmalı bir konudur. Ayrıntılı bir okuma için bk. (Huot vd., 2000: 98-102).

¹⁷ Dünya imgesi/imajı - Dünyanın mikrokozmosu. Ragavan, (2013: 3), *Imago mundi*'yi "her ölçekteki mimari formların büyük kozmosun imgeleri, kopyaları olarak görülebileceği fikri – makrokozmosun mikrokozmosu" olarak açıklamaktadır.

¹⁸ Türk destanlarında da yerleşimlerin daha büyük bir kozmik anlam taşıyan yerler olarak kurgulandığı görülmektedir: Tanrı ülkeyi uygarlaştırmaktadır. Çünkü Türk Kağanı, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak edindiği güçler ile halkını yönetmek, tanrı tarafından yaratılmış dünyayı örgütlemek ve uygarlaştırmak üzere tahta oturtulmuştur (Bars, 2015: 10;

Sümerlerde Uruk kenti örneğinde kentlerin tanrısallığının izlerini Gilgames Destanı'nda görebilmekteyiz. Destanda her şehrin bir baş tanrısının bulunduğu, Uruk'un ise bir baş tanrısının bir de koruyucu tanrısının bulunduğu ifade edilmektedir (Çığ, 2012a: 12).¹⁹ Uruk'un baş tanrısı Gök Tanrı An, koruyucu tanrısı ise İnanna'dır. Kentin baş tanrısının kenti terk etmesi o kentin yok olması demektir. Hatta üçüncü binyılın sonlarında Sümer kentleri işgal edildiğinde, dönemin bazı edebi eserlerinde, kentin yıkılması askeri bir başarısızlık olarak değil, tanrıların kentten ayrılmaları şeklinde açıklamıştır (Van de Mieroop, 1997: 47). Ayrıca bir başka Sümer tabletindeki bir hikâyede Uruk'u koruyan Tanrıça İnanna'ya verilen kutsal armağanlar arasında "kentlerin yok edilmesi" (Kramer, 2001: 128) bulunmaktadır. Tanrıların kentler üzerindeki gücü, destanda da görülebilmektedir: "Bir insanı başkasını öldürünce cezalandırıyorlar; Tanrılar ise istediklerini öldürüyor, istedikleri zaman şehirleri yakıp yıktırıyorlar" (Çığ, 2012a: 56). Destandaki tufan hikâyesi de insanlara kızan tanrıların hem insanları hem de kenti yok etmesine başka bir örnektir. Hatta Tanrı Ea, tufanı başlatan Tanrı Enlil'e "böyle bir tufan yapıp her şeyi yok edeceğin yerde", bu işi başka bir şekilde halletseydin de "ülke harap olmasaydı" şeklinde kızmıştır (Çığ, 2012a: 71). Öte yandan Sümer'de kentlerin yazgısı ile krallarının yazgısı paralellik arz etmektedir. Nitekim kendisiyle evlenmek istemeyen Gilgames'e öfkelenen İnanna hem Gilgames'i hem de Uruk'u yok etmek için harekete geçmiştir.²⁰ Sümer metinlerinde insanlar ve tanrılar kentlerine ağıtlar yakmış ve kentlerini canlı varlıklar gibi tasvir etmişlerdir: "Ey benim kentim, kuzusundan ayrılmış masum bir koyun gibisin" diyen Tanrı Ningal'in sözleri bunu açıklamaktadır (Çığ, 2012b: 49). Terk edilen şehirlerdeki tapınakların tuğlalarının dahi acıyla inledikleri (Çığ, 2012b: 225) bir şiirde anlatılmıştır. Nippur yıkıldığında söylenen ağıtta "şehrin acı kaderinden, acı çeken ruhundan ve üzüntü içindeki kalbi"nden (Çığ, 2012c: 56) bahsedilir. Bu örnekler de kente verilen önemi gösterir mahiyettedir.

Sümer Kentinin Ekonomisi ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Sümer kentinin ekonomik yapısının en önemli unsuru tarımdır. Destanda Uruk kentinden bahsedilirken Fırat ve Dicle nehirlerinin taşan sularının kanallara alınarak sulama yapıldığından, bataklıkların kurutularak tarım alanlarının çoğaltılmasının sağlanmasından ve bağlar, bahçeler yaparak her türlü ürünün yetiştirilmesinin bilindiğinden bahsedilmektedir (Çığ, 2012a: 12). Sulama faaliyetlerinin ve bataklıkların kurutulmasını Çevik (2005: 34), savunma gerekçesiyle nüfusun sur içine çekilmesinin ardından "kent surlarına yakın toprakların ekilip biçilme"ye başlanması ile açıklanabileceğini ve bunun sonucu olarak "tarımsal verimi arttırmak ve tarımsal arazileri genişletmek için daha yoğun sulama faaliyetlerinin gerekli olması"yla açıklamaktadır. Yine destandan Sümerlilerin gelişmiş tarım faaliyetleriyle yetiştirdikleri tahılları değirmende öğütmüş, ekmek, bal, tereyağı, bira, şarap, yağ ve peynir vb. birçok ürün üretmiş oldukları görülmektedir (Çığ, 2012a: 22, 55; 2012c: 121).

Gilgames Destanı'nda bilgelik Tanrısı Ea'nın emriyle insanlığı Tufan'dan kurtaracak geminin yapımını üstlenen Utanapiştım bu süreci şu sözlerle anlatmıştır: "Tahmin edemeyeceğin

Duymaz, 2007: 54). Oğuz Kağan da Gilgames gibi, tanrısal modeli yeryüzünde uygulayan bir ata, uygarlaştırıcı bir ilk kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır (Ölçer Özünler, 2014: 9). Ayrıca Gilgames'in tanrılarla ilişkisini ve insanları tehdit eden yaratığı öldürmesini Türk destanlarındaki kahramanlarda da görebilmekteyiz (Çığ, 1993). Ölçer Özünler (2014: 11) bu durumu kahramanın "kut ile doğmuş olsa bile iktidarını merkezileştirmek için yeryüzünden de kut alması" gerektiği şeklinde açıklamaktadır. Bu nedenle Oğuz Kağan da ilk iş olarak bir canavarla savaşmış (gergedanı avlamış), Basat ise Tepegözü öldürmüştür (Ögel, 1995: 19, 65-70).

¹⁹ Sümer uygarlığında görülen kentlerin tanrısallığı ve kozmosun bir temsili olması durumunun Antik Yunan uygarlığındaki bir örneği Atina'nın kurucusunun bilgelik ve adalet Tanrısı Athena olmasıdır (Milet'in baş tanrısı Apollo, Efes'in baş tanrısı Artemis, Olimpiya'nın baş tanrısı ise Zeus'tur vb.).

²⁰ Kentin yazgısının kralın yazgısıyla bir olması veya ona bağlı olması durumu Kral Oidipus ve Teb kenti örneğinde de görülmektedir. Kral Oidipus da Gilgames de bebekken öldürülmeleri için verildiği kişiler tarafından öldürülmeyip, başka aileler tarafından büyütüldükten sonra kaderlerinden kaçamayarak kentlerine dönmüş ve kral olmuşlardır. Aynı şekilde İlyada Destanı'nda da kentin yazgısı kahramanın/kralın yazgısına bağlıdır. İlyada'daki Truva kenti kralı Aggammemnon öldükten sonra yağmalanmış ve terk edilmiştir (Homeros, 2012).

kadar kısa zamanda. O kadar çok yardımcı toplanmıştı ki etrafımda. İşbaşı yaptığımda görmeliydim insanların karıncalar gibi nasıl düzenli çalıştığını” (Çığ, 2012a: 66). Benzer bir çalışmayı Gilgames Uruk'un etrafına sur yaptırdığında da görürüz: “Bütün şehrin erkekleri gece gündüz demeden çalışmışlar, evlerine gidememişler, çocuklar babalarını, kadınlar kocalarını görememekten dolayı üzölmüş, ağlayıp sızlamışlardı; ama ne olursa olsun duvar bir an önce bitmeliydi” (Çığ, 2012a: 13). Böyle detaylı ve yoğun bir çalışma şüphesiz iş bölümü ve dayanışma gerektirmektedir.

İş bölümü ve uzmanlaşma, kente özgü yeni üretim, yönetim ve denetim ilişkilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yeni örgütlenme biçimi, çevresel faktörlerin kontrol edilebilmesiyle, öncesinde düzensiz olarak sürdürölen tarım faaliyetlerinin denetim altına alınmasını sağlamıştır. Böylece- yukarıda destandan alınan örneklerde de bahsedildiği üzere- tarım amaçlı kullanmak üzere sazlık ve bataklıkların kurutulması, sulama kanallarının açılması tarımın ve dolayısıyla verimliliğin devamlılığını sağlamıştır. Üretimde sağlanan bu devamlılık, zenginlik üreten bir düzeye çıkarak artık-ürünü ortaya çıkarmakla kalmayıp ona özgü ilişkiler ve faaliyetlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur (Tuna, 2013: 196): merkezi yönetim örgütü ve sınıflı toplum yapısı. Gerçekleşen sermaye birikimi Childe (2010: 113) tarafından “*besin ve gerçek varlık*” olarak birikim şeklinde ifade edilmiştir. Şenel (1995: 196-198), artık ürünün kent devletlerinin kendilerini neolitik köylerden ayıracakları yapısal bir dönüşüm aracı olduğunu ifade etmektedir; toplumsal yapının niteliksel dönüşümünü ise artık ürünün *toplumsal artı* biçiminde birikmesi ile açıklamaktadır.

Tapınağın merkezi yönetim birimi olması sadece dinsel gücünden değil aynı zamanda onun ekonomik gücünden yani toprak, üretim araçları ve artı ürünü himayesinde bulundurmasından kaynaklanmıştır. Sümer zigguratlarının zaman içinde mahkemeleri, idari büroları, atölyeleri, depoları, evleri, ahırları, atölye ve korulukları içine alacak biçimde genişlediği görölmektedir (Hutter, 2016: 44). Bu verilerden öncelikle hem tarımsal hem de tarım dışı üretim faaliyetlerinin tapınak/ziggurat tarafından örgütlendiği ve denetlendiği görölmektedir (Tuna, 2013: 200). Tarımdan elde edilen artı ürünün toplumsal artıya dönüştürölmesi ve bu birikimin devamlılığının sağlanması ile örgütlenme biçimi uzmanlaşmış zanaatçılara doğru genişlemiştir (Tuna, 2013: 200). Tapınakların işlerini yürötmek için çobanlar, dokumacılar, muhasebeciler, su taşıyıcılar, kâtipler, bilginler, şarkıcılar gibi çeşitli meslek grubundan uzmanlaşmış personelinin bulunduğu bilinmektedir (Çığ, 2012c: 82-94). Başlangıçta, tapınağın gereksinim ve denetimine göre ortaya çıkan kamu zanaatçılarına serbest zanaatçılar eklenmiş; bunun sonucu olarak ekonomik yaşam gittikçe canlanmıştı (Şenel, 1995: 197).

Destandan Sümer kentinde hekimler, kütüphaneciler, gemiciler, büyöcüler, kâtipler, heykeltıraşlar, sanatçılar, taş yontucular, marangozlar, silah yapanlar, ayakkabıcılar, kuyumcular, bakırcılar, dericiler, dokumacılar, çanak çömlek yapanlar vb. gibi meslek grupları bulunduğu görölmektedir (Çığ, 2012a: 12, 31, 33, 42, 48, 52, 57, 67). Bu örgütlenme biçiminin şehir ekonomisinin temelini oluşturan yeni bir üretim biçimini de ortaya koyduğu görölmektedir: artizanal üretim. Bu üretim, üretim araçlarının denetimini gerektirdiğinden pek çok meslek grubunun başında bir kâhya bulunmakta ve sarayla da ilişkisi olan bu gruplar müfettişlerce denetlenmektedir (Çığ, 2012c: 129).

Sümer'in ekonomisinde ticaret ilişkileri önemli bir yer tutmaktadır. Ticaretin önemini destanda da rahatlıkla izleyebilmekteyiz. Destanda “ağıllar şehri” diye anılan Uruk, Sümer'in hayvan yetiştirme ve toplama merkezi olan en büyük kentidir. Hayvanların yünleri ve bitkilerle elde edilen kumaşları dokuma tezgâhlarında dokuyarak ve deriyi işleyerek elbiseler üreten Uruklular, bu ürünleri diğer kent devletlerine satmakta ve bu ürünler karşılığında Uruk'ta bulunmayan malları satın almaktadırlar (Çığ, 2012a: 12). Bu malların arabalar, eşek kervanları ve tekneler ile taşınması yaygın bir ticaret ağının bulunduğunu ve ticaretin Uruk'un ekonomik yapısında önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Destanda “Uruklu tüccarlar, arabalar, tekneler, eşek kervanlarıyla ürettikleri malları oralara götürüyor; bunlara karşılık kendi ölkelerinde bulunmayan taş, ağaç, altın, gümüş, değerli mallar ve taşları alıyorlardı” denilmektedir (Çığ, 2012a: 12). Bu sözlerden hareketle söylenebilir ki,

üretimin bazı hammaddeleri gerektirmesi, başka toplumlara tarım ürünleri veya mamul madde verilerek onlardan hammaddenin alınması biçimindeki bir alışverişi beraberinde getirmiştir. Böylelikle Sümer kent devletleri ile başka toplumlar arasında devamlı bir ilişki ve etkileşim de ortaya çıkmıştır.

Sümer kentinde başarılı bir ekonominin ne kadar önemli olduğunu ve dolayısıyla ticaretin de önemli görülmesini Gilgameş'in Sedir ormanları bekçisi Humbaba'yı öldürüp ağaçları kentine getirmesi hikâyesinde bir kez daha görebilmekteyiz. Sedlacek (2011: 26), bu hikâyenin ticaret açısından Uruk'un ekonomisi için önemli bir başarıyı ifade ettiğini ve çölde yeni rotaların keşfedilmesinin öneminin destana yansması olarak görülebileceğini düşünmektedir. Çünkü tapınak ve önemli binalarda kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan sağlam ve kaliteli ağaçlar o dönemde Uruk'ta bulunmadığından en pahalı ağaç olan sedir çok kıymetli bir mal olarak görülmekte ve ithal edilmektedir (Crawford, 1991: 9).

Sümer kentlerinden toplumun yapısına ilişkin çıkarımlar yapmak da mümkündür. Önceki bölümlerde bahsettiğimiz üzere dinsel düşünüşün hâkim olduğu bir kent olan Sümer kenti, dine öncelik verilerek inşa edilmiştir. Kentsel mekânda varlığını somut olarak gösteren bu düşünce biçimi bireyler bazında da görülebilmektedir. Sümerliler için tanrılar evreni ve dinsellik önemli bir yer tutmaktadır. Sümer insanların değiştirilemez bir yazgıya inandıklarını Gilgameş'in "Bizim ne zaman öleceğimizi Tanrılarımız tuğlamıza yazmışlar." sözlerinden anlamaktayız (Çığ, 2012a: 14). Gilgameş ölümsüzlüğü bulamadığında da "Tanrıların koyduğu kurallar değişmiyormuş" demiştir (Çığ, 2012a: 76). İnsanın yazgısına göre doğacağı ve öleceği önceden belirlenmiştir. Ölen insanlar Yeraltı'na gitmektedir. Yeraltı'na giden Enkidu ile Gilgameş'in kısa görüşmesinde aralarında geçen "Çok oğlu olup da ölenlerin işleri iş. Beş oğlu olan, iyi bir kâtip gibi kolları açık saraya adalet götürüyor; altı oğlu olan saban süren gibi kalbi neşeli; yedi oğlu olan ise Tanrı'ya yakın biri gibi duruyor." (Çığ, 2012a: 54). Bu kısa pasajdan iki çıkarım yapmanın mümkün olduğunu düşünmekteyiz: sınıflı toplum yapısının yeraltında bile devam ettiği ve erkek çocuğa verilen önem. Ölümden sonra da iyi bir şekilde yaşamak için yeraltı tanrılarına hediye vermek üzere ölen kişinin mezarının gerekli eşya vb. hediyelerle donatılması gerekmektedir. Eğer bu yaşamda iyi bir ekonomik durumunuz yok ise diğer yaşamda da benzer yaşam kalitesinin devam edeceği anlamına gelmektedir. Pasajdan yapılan bir diğer çıkarım ise cinsiyetle ilgilidir; eğer yeterince ekonomik gücünüz yok ise siz öldükten sonra tanrılara gerekli hediyeleri sunacak *erkek* çocuklarınız olması gerektiğidir (Crawford, 2015: 54).

Destandan hareketle Sümerlerde evlilik kurumunun bulunduğunu ve önemli olduğunu görebilmekteyiz. Evliliklerin zorla yapılmadığı, kişinin eşini seçebilmesinin mümkün olduğu ve evlenme öncesi aşka ve flört etmeye önem verildiği çıkarımlarını yapmanın yanlış olmayacağını düşünmekteyiz (Çığ, 2012a). Destanda tanrıların evliliğine, insan yaşamındaki evlilik kurumuna nispetle, daha çok önem verildiği görülmektedir. Destanda Tanrıça İnanna, Çoban Tanrı Dumuzi ile evlenmektedir. Bu evliliğin bolluk ve bereketi simgelediğine ve "kutsal evlilik" olduğuna inanılmaktadır. Kutsal evlilik töreninin önemi Destanda "Her çıkışında o yıl kim kral ise o Tanrı Dumuzi yerine, bir başrahibe de Tanrıça İnanna yerine geçerek çalgılar, şarkılar eşliğinde birleşiyorlardı. Bu yıl güveylik sırası kral Gilgameş'teydi" (Çığ, 2012a: 30) ifadelerinden açıkça anlaşılabilmektedir. Senenin belirli bir zamanında Tanrıça İnanna'nın Tanrı Dumuzi ile bir araya gelmesi; baharın gelişini kutlamak, bolluk ve bereketin artması amacıyla kurgulanan bir tören olmuştur (Kılıç ve Uncu, 2011: 188). Lerner (1986: 239) bu ritin ilk olarak M.Ö. 3000'lerden önce Sümer kenti Uruk'ta ortaya çıktığını belirtmektedir. Bilinen ilk örneğini Sümer'de gördüğümüz kutsal evlilik daha sonralarında ise diğer uygarlıklarda baharın gelişinin kutlandığı bayramlarda da sembolik olarak varlığını sürdürmüştür (Kılıç ve Duymuş, 2009: 160).²¹

²¹ Dumuzi, Attis, Adonis, Baal, Osiris örneklerinde olduğu gibi Klasik Yunan'da, Hristiyanlık öncesi Roma'da ve başka uygarlıkların ritlerinde de benzer örnekleri görebilmekteyiz.

Sümerlilere ilişkin toplumsal bağlamda ele alınabilecek bir diğer husus da kadın-erkek ilişkileridir. Sümer metinlerinde kadının ve erkeğin cinselliği övülmektedir. Şamhat'ın Enkidu'yu *uygarlaştırırken* ona cinsel eğitim vermesi de bu doğrultuda okunabilir. Kramer (1999: 364), bu durumu Sümerlilerin kendi mutluluklarının tanrılar arasındaki cinsel birleşmeye bağlı olduğuna yönelik inanışlarına dayandırmaktadır. Enkidu'nun ölümüne üzülen Gilgames "onu teselli etmeye gelen halka ve yaşlılara (...) bir kadın gibi ağladığım için ayıplamayın beni" demiştir (Çığ, 2012a: 50). Bu alıntıya dayanılarak ağlamanın Sümerlilerin kadınlara yakıştırdığı bir davranış olduğu ifade edilebilir. Kadınlara ağlamak gibi davranışların yakıştırılmasının yanı sıra cinsiyete dayalı iş bölümünün olduğuna ilişkin de deliller mevcuttur. Gilgames Destanı'nda yer alan bir avcı ile oğlunun konuşması, Sümer toplumunda kadınların rollerine ilişkin bir kanaat sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır: "Hayır oğlum, onu ancak bir kadın eğitebilir. Biliyorsun, çocukları doğdukları andan itibaren anneleri eğitir. Konuşmayı, yemeyi, içmeyi, sevmeyi, gülmeyi hep annelerimiz bize öğretti" (Çığ, 2012a: 21). Ayrıca yine destanda önemli kadın figürler olan Ninsun'a ve Şamhat'a bakıldığında kadınların ikincil rollerle ilişkilendirildiği görülecektir. Gilgames'in *yolunu bekleyen*, onun için endişelenen, Enkidu'yu da oğlu olarak kabul eden annesi tanrıça Ninsun ve Enkidu'yu uygarlaştıran Şamhat burada destanın aslı kahramanlarının *bakımıyla* özdeşleştirilmiştir.²² Doğrudan destandan olmamakla birlikte, bir başka Sümer tabletinde Dumuzi İnanna'yı ikna etmek için, "ona yün eğitmeyeceğini, post yoldurmayacağını" (Çığ, 2012b: 110) söylemektedir. Buradan bu işlerin kadınların yürüttüğü işler olduğu düşünülebilmektedir. Bu konuda iki Sümer atasözünden faydalanmak açıklayıcı olacaktır. "Karım tapınakta, annem nehir kenarında, ben ise aklıktan öleceğim" (Çığ, 2012c: 166-167) sözünden kadınların erkeklere yemek hazırlamakla yükümlü oldukları çıkarımını yapmak mümkündür. Ayrıca "[b]ir kadını ve çocuğu geçindirmeyen adamın burnunda halkası yoktur" sözünden de erkeklerin ailelerini geçindirmekle yükümlü olduğu çıkarılabilmektedir (Çığ, 2012c: 166-167). Ancak kadınlar doktorluk, ebelik, meyhanecilik, şairlik ve müzisyenlik gibi işler yapabildikleri gibi mallara ve kölelere de sahip olabilmektedirler (Çığ, 2012c: 109, 164). Sümer'in ekonomik ve toplumsal yapısına dair portrenin çizildiği bu bölümü Kramer'in şu sözleri ile bitirmek uygun olacaktır (1999: 314): "Sümer toplumunda, ... yoğun biçimde "başarıya güdümlü" bir söylem egemendi ve bunun sonucunda zengin ve yoksul, zayıf ve kudretli, güçlü ve güçsüz, ezilen ve ezen sözcüklerine özel anlam yüklenirdi."

Sümer'in Kentsel Mekânları, Sanatı ve Mimarisi

Gilgames Destanı'nda görülebileceği üzere Sümerlerde karşımıza çıkan önemli yapılar saray, tapınaklar, ziggurat ve surlardır. Bu yapılar bir yandan kamusal gereksinime göre biçimlenirken diğer yandan da hem tanrısal iktidarın hem de kralın iktidarının göstergesi olarak inşa edilmişlerdir. Çünkü dinsel düşünüş Sümer kentlerinin kuruluşunda merkezi bir yer tutmaktadır.

Destanın başlangıcında Gilgames, sarayından kenti izlemektedir ve metinden anlaşılacağı üzere saray kente göre yüksek bir konumda bulunmaktadır (Çığ, 2012a: 9). Sarayın diğer yapılara göre yüksek bir konumda olması öncelikle sembolik olarak onun diğer yapılara hâkim bir yapı olması amacını taşıması ve doğal şartlar gereği su baskınından korunmak için 25-30 m yükseklikte inşa edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Üstüner, 2008: 34).

Destanda "Uruk'u gez, gör. Tapınaklarına gir. Ziggurat'ına çık! Bak ne güzel şehirdir benim şehrim Uruk'um" (Çığ, 2012a: 76) denilmiştir. Sümer kent mekânında zigguratlar, en üstünde bir anıt mezar bulunan dağ benzeri bir yapı şeklinde tasarlanmış, uzaktan güneşte parıldayacak bir dış yüzey oluşturmak için boyanmış kilden mozaiklerle süslenen Sümer yapılarının en büyüğü olarak karşımıza çıkmaktadır (Palmer, 2009: 20). Kent mekânındaki en yüksek binanın ziggurat olması sembolik olarak onun tanrının evi olması nedeniyle cennete daha da yakın olmasının amaçlanmasındandır (Crawford, 1991: 73). Zigguratın amacına yönelik tartışmalar, onun kurban sunağı (Crawford, 1991: 73) olabileceği gibi, Sümerlerin Mezopotomya'ya gelmeden önce yaşadıkları

²² Daha ayrıntılı bir okuma için bk. Harris, 1997: 79-94.

anayurtlarının dağlık bir yer olmasının halk belleğindeki yansıması, ana yurtlarındaki doğal bir yapının sembolik yeniden yaratımı da olabileceği şeklindedir (Kostof, 1995: 57). Bir yandan da ister sadece büyüklüğü veya yüksekliğine atıf olarak adlandırılmış olsun isterse de geldikleri yerdeki doğal peyzaja özlem olsun -adında dağ kelimesini içermesi nedeniyle²³ -zigguratın, doğal bir dağ imgesinin insanın habitatu olan kentin içine taşınması, insan eliyle inşa edilmesi ve doğal imgenin kentlileştirilmesi biçiminde de yorumlanabileceğini düşünmekteyiz.

Zigguratın yanı sıra şehirlerde birçok tapınak bulunmaktadır. Sümerliler tanrılarını memnun etmek için onlara yiyecekler ve kurbanlar sunmuş (Çığ, 2012a: 22) ve tapınaklar yaptırmışlardır. Nitekim Gilgames de, Tanrıça Ninlil'in yıkılmakta olan tapınağını yaptırmıştır. Çığ, yeni bir tapınağın yapılmasının şehrin ahlaki bakımından arındırılmasıyla gerçekleştiğini ve toplum yaşamında değişikliklere yol açtığını ifade etmektedir: “Anne çocuğuna, çocuk annesine fena konuşmayacak. Kölelere bile iyi davranılacak. ... Bütün temiz olmayanlar, sihirbazlar, büyücüler şehirden atılıyor” (Çığ, 2012b: 190). Sümer uygarlığında tapınaklar arınmanın yanı sıra salt bir tapın merkezi olmanın değil siyasi, sosyal ve ekonomik örgütlenmenin, dolayısıyla kurumsallaşmanın da ilk mekânı olmuşlardır. Gilgames’in kralı olduğu Uruk’ta Tanrıça İnanna’nın da tapınağı bulunmaktadır.

Sümerler yapılarını kerpiç ve pişmemiş tuğla kullanarak inşa etmişlerdir. Tapınakların bu şekilde yapılması, malzeme dokusu ve rengi bakımından çekici olmadığından tapınakların içlerinin süslenmesine önem verilmiştir (Kramer, 2002: 104). Tapınağın duvarları renkli insan ve hayvan resimleri ve mozaiklerle bezenmiştir. Destanda bu durum görsel olarak açıkça “... duvarlardaki resimleri, sütunlardaki mozaikleri seyrediyordu. Ne güzel yapılmıştı onlar. Duvarların alt kısımları geniş şerit halinde beyaza boyanmış; onun üst kısmına kırmızı, sarı renklerle hayvan, insan resimleri yapılmıştı” şeklinde ifade edilmiştir (Çığ, 2012a: 21).

Sümer kentinin hem fiziksel düzlemde hem de sembolik olarak kenti etrafından- kırdan- ayıran bir diğer unsurun da kuleleri ve kapılarıyla kentin etrafındaki duvarlar olduğunu söylemek mümkündür. Kentin biçimlenmesinde savaş hali nedeniyle korunma ihtiyacı belirgin bir şekilde kendini göstermiştir: duvarlar ve kuleler yükselmiştir. Zenginliği düşmanlarının ilgisini çeken Uruk’u korumak amacıyla Gilgames’in kral olduğunda öncelikle şehrin etrafına kalın duvarlar yaptırdığı bilinmektedir. Bu duvarlarda kuleler ile “bakırla kaplı ağaçtan yapılmış kalın kapılar” bulunmaktadır (Çığ, 2012a: 13). Gilgames’in inşa ettirdiği surların 8,7 km uzunluğunda olduğu ve 900 payanda ile desteklendiği tahmin edilmektedir (Van Ess, 2015: 19).

Destandaki “Şehir duvarının dışındaki yeşil tarlalar, bahçeler göz alabildiğine uzanıyor, şehrin içini de tapınakların bahçeleri ve parklar süslüyordu.” (Çığ, 2012a: 14) cümlesinden kent duvarlarının dışında bahçe ve parkların bulunduğu da görülmektedir. Fiziksel çevre kalitesinin unsurlarından biri olan açık ve yeşil alanların varlığına- günümüzdeki anlamına benzer bir şekilde- Sümer kentinde de önem verildiği görülmektedir. Bahçelere verilen bu önemin sadece fiziksel mekânlarda var olmadığı ayrıca düşünsel boyutta da var edildiği görülmektedir. Destanda Tanrıça İnanna’nın yaşadığı yerde bir bahçesi bulunmaktadır. Ayrıca bütün Tanrıların yaşadığı bir bahçenin varlığından söz edilmektedir (Çığ, 2012a: 55). Güneş Tanrısı Utu’nun bahçesi ise “Sanki rengârenk değerli taşlardan oluşan bir bahçeydi karşısındaki. Taşlar, üzüm salkımları, meyveler asılmış gibiydi dallara. Onlardan gözlerini alamıyor, baktıkça büyük bir coşku doluyordu içine. Meğer burası Güneş Tanrısının bahçesiymiş...” (Çığ, 2012a: 60) cümleleriyle anlatılmıştır. Bu bahçe tasviri “tanrıların bahçesi” için ilk mücevher bahçe örneği olarak kabul edilmektedir (Harrison, 2008: 1).²⁴ Destan kent

²³ “House of the Mountain”, “Mountain of the Storm”, “Bond Between the Heaven and Earth” bilinen üç Sümer zigguratının adıdır (Kostof, 1995: 57). Eliade (1991: 42), dünyanın merkezine yerleştirilmiş dağ, ağaç veya bir sütun gibi bu imgelerin birçok kültürde yaygın arkaik imgeler olduğunu belirtmektedir. Axis Mundi olarak dünyanın merkezinde yer aldığına inanılan, bir kozmik dağ olarak Kozmos’un sembolik imgesi şeklinde yorumlanmaktadır.

²⁴ Dickson’un (2007: 42,43) bahçedeki mücevher meyvelere ilişkin yorumu ilginçtir: Mücevher bahçeler ve oradaki mücevher meyveler sadece seyretmek için yaratılmamıştır; aynı zamanda yemek olarak da yaratılmışlardır. Mücevher meyve sembolü aslında tanrıların neden yapıldığını ve o mücevherden olan meyveleri sadece onların yiyebileceği

ve civarındaki tüm arazinin üçte birinin bir şehir bahçesi veya meyve bahçesi olduğunu söylemektedir; destandaki bu bahçe tasvirlerinin cennet mitlerinin bilinen ilk tasviri olduğu ve cennet bahçesi mitinin ilk olarak Gilgameş Destanı'nda görüldüğü ifade edilmektedir (Turner, 2005: 121; Tasch, 2003: 11). İlk izlerini Sümer uygarlığında gördüğümüz bu cennet imgesi, günümüze kadar gelecek süreçte mekânın ve kentin tasarlanmasında, edebiyatta ve resim sanatında sürekli yeniden ortaya çıkmıştır (Tasch, 2003: 13).

Sümer'de dikkat çeken bir diğer fiziksel mekân da pazar ve sokaklardır. Destanda "Sümer ülkesinin yolları dümdüz ve yapılıydı" denilerek bununla övünülmektedir (Çığ, 2012a: 56). Destandan, Uruk'ta halkın toplandığı büyük bir pazar meydanı bulunduğu bilgisini edinmekteyiz. Mumford'a göre Sümer'de pazar, ticari amaçlı bir ortaklık olmaktan daha ziyade, malların yeniden dağıtımına ve vergilendirilmesine yönelik bir mekândır (2013: 94). Sümer kentlerinde pek çok bayram kutlaması ve şenlikler bu meydanda yapılmaktadır. Kutlamaları seven Sümerlilerin içki evleri de bulunmaktadır (Çığ, 2012a: 60). Destanda görebildiğimiz üzere, halk sokaklarda şarkılar söylediği büyük şenliklere katılır, bu şenliklerde çalgılar çalınır, dans edilir, gösteriler yapılır ve oyunlar oynanırdı (Çığ, 2012a: 27-28). Mumford da Ur'da yapılan kazılara gönderme yaparak Sümer'deki *bulvarların* insanların buluştuğu ve çeşitli kentsel etkinlik ve eğlencelere katıldıkları mekânlar olduğunu kaydetmektedir (2013: 96).

Destan Sümer sanatına dair birçok veri de içermektedir. Sümerlilerin mühürlerin, vazoların, levhaların üzerine kabartmalar yaptıkları, madeni işleyen kuyumcularının ve döküm atölyelerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Sümer kentinde çömlekçilik, sepetçilik, takı ve ağaç işçiliği ve heykeltıraşlık da gelişmiştir. Gilgameş Enkidu'nun heykelinin yapılmasını istemiştir (Çığ, 2012a: 52). Üstüner (2008: 38), sanat eserlerinin sürekli üretiminin, hükümdarın ve yöneticilerin ısmarlaması ile yapıldığını vurgulamaktadır. Uruk'ta da tanrı heykellerinin bulunduğunu yine destandan görebilmekteyiz. Ayrıca gerek çalgı gerekse insan sesiyle yapılan müziğin Sümer yaşamında büyük rol oynadığı (Kramer, 2002: 137); lir, arp, ut gibi telli çalgıların yanında üflemeli ve vurmali çalgıların da çalındığı bilinmektedir (Çığ, 2012c: 145-149).

Destanda Gilgameş'in ölümsüzlüğü aramak için çıktığı uzun yolculukta Utanapiştim'in yanından umutsuzluk içinde ülkesine dönmek üzere yola çıkmadan önce aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir (Çığ, 2012a: 73): "Şimdi artık kendine gel. Git, yıkan! Saçını sakalını temizle. Yeni elbiseler giy" sözleriyle kendine geldi... Urşanabi sana yıkanacağın yeri göstereyim, giyeceklerini versin. Temiz, pak kral olarak seni yerine götürsün..." İlgili metinlerden öğrendiğimiz kadarıyla Sümer'de temizlik önemlidir. Bunun bir yansıması olarak kentsel mekânda yıkanma yerleri ve çamaşırhaneler bulunduğu bilinmektedir (Çığ, 2012c: 96). Sonuç olarak canlı ve üretici bir ekonomiye sahip olan Sümer kentlerinin bir yandan tanrısallığın diğer yandan iktidarın yansıması ile şekillenen, güvenlik gerekçesiyle surlar içinde gelişim gösteren, işlev bakımından farklı mekânlara ve oldukça gelişmiş sanatsal çeşitliliğin bulunduğu bir niteliğe sahip olduğunu görebilmekteyiz.

Sonuç

Bir kahraman kralın ölümsüzlük arayışını ve bu yoldaki erginlenme süreçlerini anlatan Gilgameş Destanı, kente dair birçok veriye ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Gilgameş Destanı'ndan hareketle Sümer kenti incelendiğinde öncelikle Sümer'i biçimlendiren tanrılar dünyasına ulaşmaktayız. Gilgameş'in hayatta kalmasından krallığına, Enkidu'yla kurduğu dostluktan erginlenmesine kadar her aşamada tanrısallığın ve kaderin etkisini görmekteyiz. Bu tanrısallık Sümer kentini hem ekonomik hem sosyal hem de kültürel bakımlardan düzenlemiştir. Tanrısallığın yanı sıra kralın kahramanlığı ve fiziksel olarak kuvvetli ve yakışıklı olması da bir diğer nitelidir. Diğer

gerçeğini göstermektedir. İnsan olarak Gilgameş onları asla yiyemeyecek ve sindiremeyecektir. Dolayısıyla da Gilgameş, bu bahçeye baktığında insan tarafının galip gelmesini, asla olamayacağı şeyi, tanrısallığa ve sonsuzluğa erişemeyeceğini görmektedir.

yandan hem Enkidu'nun hem de Gilgameş'in geçirdiği erginlenme süreci kabile toplumuna dair kültürel kalıpların kente taşındığını ve kabile toplumu ile kentli toplumun biraradalığını göstermektedir. Bu birarada varoluş, kahramanların erginlenme süreci boyunca, ilkel toplumlarda dağınık ve örgütsüz olarak var olan işlev, yapı ve kurumların dönüşümünde izlenebilmektedir. Kutsal ile dünyevi olanın, kırsal ile kentsel olanın geçişli bir biçimde bir arada yaşamaya başladığı Sümer kentinde kentsel bir formdan mükemmel bir kente doğru gerçekleşen dönüşümde takip edebilmektedir.

Kent mekânında ilk olarak sarayın, zigguratın ve o şehri koruduğu düşünülen tanrılara adanmış tapınakların varlığı dikkat çekmektedir. Kentteki bu yapıların sembolik önemi onların bir imago mundi olmasından ileri gelmektedir. Saray ve ziggurat kent mekânındaki iki yüksek binadır. Kralın yönetim erkinin tanrısal kaynaklı olduğunun sembolik ifadesi saraydır. Ziggurat ise axis mundi olarak görülmektedir. Böylece bir yandan güvenliği sağlamak amacıyla diğer yandan da evrenin insan yapımı prototipi olan Sümer kentlerinde sembolik olarak kenti ve kentin sakinlerini dışarıdan ayıran kuleleri ve kapıları olan duvarlar bulunmaktadır. Sümer kentinde saray, ziggurat, tapınaklar ve okullarla birlikte sokakların, pazarın, park ve bahçelerin, bira evi gibi eğlence yerlerinin, çamaşırhanelerin varlığı, bütünlüklü ve yaşayan/canlı bir oluşum olarak kentin varlığını imlemektedir. İnsanların kamusal hayata katılarak, birebir deneyimlediği, içinde yaşadığı bu kentlerin, kentlerin arketipik kökenleri olmanın ötesine geçtiği, günümüz kentlerinin bu kentlerden temel işlevler bakımından çok da farklı olmadığını söylemek abartılı olmayacaktır.

Sümer toplumunun homojen bir yapısı yoktur, tabakalıdır. İşler, yükümlülükler ve roller eşit paylaştırılmamıştır. Köleler, işçiler, zanaatkarlar, pek çok meslek grubu, rahipler ve kral, toplumdaki zümreleri temsil etmektedir. Kralın ve tapınakların yönettiği topraklarda sürdürülen tarımsal üretimin tek elden düzenlenmesi ve denetlenmesi de rahipleri önemli bir sınıf hâline getirmiş; bu düzenleme ve denetleme sorumluluğu rahiplerin bir kayıt ve yazı sistemi bularak bunu geliştirmelerini ve okulların varlığını mümkün kılmıştır. Artı ürünün kayıt altına alınması, takip edilmesi ve denetlenmesi işlerinin yürütülmesinde merkezi yer teşkil eden tapınaklara, muhtemelen bu arka planla, özel olarak ihtimam gösterilmiştir. Sümerlilerin diğer ülkelerle yaptıkları ticaretin kentsel zenginliklerini artırdığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Ekonomik arka planıyla birlikte tapınakların bu özel durumu Sümer'de yazının, aritmetiğin, mimarinin ve çeşitli zanaat ve sanat dallarının gelişmesine ve okulların kurulmasına neden olmuştur. Tapınaklar ekonomik işlevlerinin yanı sıra, davaların yürütüldüğü bir mekân olarak yargısal işleve de sahip olmuşlardır.

Sümer kentinde iş bölümü ve uzmanlaşma vardır. Yine de sosyal eşitlik de Sümerlilerin metinlerindeki dikkat çeken vurgulardan biridir. Bunun yanı sıra kadınların ve erkeklerin toplumsal cinsiyet rollerinin olduğu görülmektedir.

Son olarak destandan gösterilen birçok örnek ve Sümer mitolojisinden yararlanarak kırla kentin kopuşunu; insanın doğa üzerindeki müdahalelerinin erken örneklerini görürüz. Destanda Gilgameş, kentsel, yönetsel ve tanrısal gücün simgesi iken, Enkidu ise doğal ve yabani gücün simgesi olarak yansımaktadır. Ancak Enkidu kentin üstün değerleri ile eğitilerek medenileştirilmiş ve bir kentli haline getirilmiştir. Çünkü Sümerliler, kentli olmayı önemsemişler ve kentlilik giyim kuşamdan yemek yemeye, ölü gömmeye, ikamet edilen yerlerin niteliğine kadar pek çok vasfı gerektirmiştir. Sümerlerde kır geri kalmışlığı, kent ise gelişmişliği ve üstün değerleri temsil etmektedir. Bu çelişki fiziksel veya mekânsal farklılıkların yanı sıra sosyolojik, ekonomik, yönetsel, kültürel vb. çeşitli farklılıkların da bulunmasına işaret eder. Kır, doğa ve yaban ile özdeş görülmüştür. Kent ise insan yapımı, maddi bir ilerilik olarak uygarlıkla eşdeğer tutulmuştur. Bu karşıtlık durumu aktarılan çok sayıda örnekten görülebileceği üzere doğaya yabancılaşmayı, doğanın evcilleştirilmesini ve onun denetimini de beraberinde getirmiştir. Öte yandan kır ve kentin arasında tek taraflı ilerleyen bir kopuş yoktur. Aynı zamanda birbirine eklemlenerek karşıtlık ve birliktelikler üzerinden iki taraflı ilerleyen bir süreç gerçekleşmiştir.

Gerek geçmiş uygarlıkları kendi tarihsel bağlamlarıyla anlayabilmek için gerekse kentlerin günümüzdeki ekonomik, sosyal, kültürel niteliklerini anlayabilmek için Sümer kenti kapsamlı olarak bilinen en eski kent tecrübelerinden biri olarak önemli bir çıkış noktasıdır. Mitolojisiyle ve bıraktığı uygarlık mirasıyla kendisinden sonra gelen uygarlıkları etkileyen Sümerlerin Antik Yunan ve Türk uygarlıklarıyla benzerlikleri bu çalışmada gösterilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Abusch, T. (1986). "Ishtar's Proposal and Gilgamesh's Refusal: An Interpretation of the Gilgamesh Epic Tablet 6, Lines 1-79." *History of Religions*, 26: 143-187.
- Abusch, T. & West, E. (2014). "The Tale of the Wild Man and the Courtesan in India and Mesopotamia: The Seductions of R̥śyaśr̥nga in the Mahābhārata and Enkidu in the Epic of Gilgamesh." İçinde M. J. Geller, (Der.), *Melammu. The Ancient World in an Age of Globalization* (ss. 69-111). Germany: Edition Open Access.
- Aça, M. (2009). "“Oğuz Kağan” ve “Arı-Haan” Destanları Uygarlaşma Süreci Açısından Nasıl Okunabilir?" *Millî Folklor*, 11(82): 59-75.
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Mitolojiler Sözlüğü (I. Cilt)*. L.Yılmaz (Çev.), İstanbul: Dost Kitabevi.
- Bars, M. E. (2015). "Türk Destan Kahramanı Tipi Bağlamında Battal Gazi." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(36): 7-20.
- Campbell, J. (1991). *The Power of Myth*. New York: Anchor Books.
- Campbell, J. (2004). *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton: Princeton University Press.
- Çakan, A. (Çev.) (2019). *Dede Korkut Hikâyeleri -Kitab-ı Dedem Korkut-*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?* A. Şenel & M. Tunçay (Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Childe, G. (2010). *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi*. F. Ofluoğlu (Çev.), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Çığ, M. İ. (1993). "Orta Asya Türk Efsanelerinde Sümer Efsanelerinden İzler." *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, (Ankara) <http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/27.php> (14.08.2015).
- Çığ, M. İ. (2012a). *Gilgamesh: Tarihte İlk Kral Kahraman*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çığ, M. İ. (2012b). *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-1: Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çığ, M. İ. (2012c). *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-2: Sümerlilerde Günlük Yaşam*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Crawford, H. (1991). *Sumer and the Sumerians*. London: Cambridge University Press.
- Crawford, H. (2015). *Ur: The City of the Moon God*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Dickson, K. (2007). "The Jeweled Trees: Alterity in Gilgamesh." *Comparative Literature*, 59 (3): 193-208.

- Dickson, K. (2009). "The Wall of Uruk: Iconicities in Gilgamesh." *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 9: 25-50.
- Durmuş, G. (2015). "Campbell'in Monomit Kuramı Bağlamında Manas Destanı: Bir Kahramanın Sonsuz Yolculuğu." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2): 67-76.
- Duymaz, A. (2007). "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabı'na Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler." *Milli Folklor*, 76: 50-58.
- Eliade, M. (1957). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harvest Book.
- Eliade, M. (1991). *Images and Symbols: Studies in Religious Symbolism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt I: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. A. Berkay (Çev.), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2015). *Doğuş ve Yeniden Doğuş: İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamları*. F. Aydın (Çev.), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Ergun, M. (2006). "Yaradılış Destanlarından Arı-Haan." M. Öcal Oğuz & T. Saltık Özkan (Der.), *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (ss. 141-148). Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını.
- George, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. New York: Oxford University Press.
- Gökalp-Alpaslan, G. (2007). *Metinlerarası İlişkiler ve Gilgamesh Destanının Çağdaş Yorumları*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Güzel, C. (2014). "Monomit Teorisi Bağlamında Bayan Toolay Destanı." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 36: 191-206.
- Harris, R. (1997). Images of Women in the Gilgamesh Epic. İçinde J. Maier (Der.), *Gilgamesh A Reader* (ss.79-94). Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers.
- Harrison, R. P. (2004). "From Forests: The Shadow of Civilization Gardens." İçinde R.S. Gottlieb (Der.), *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment* (ss. 62-65). New York, London: Routledge.
- Harrison, R. P. (2008). *Gardens: An Essay on the Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Harman, C. (2016). *Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri'nden Yeni Binyıla*. U. Kocabaşoğlu (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Hmeros (2012). *İlyada*. A. Erhat & A. Kadir (Çev.), İstanbul: Can Yayınları.
- Hmeros (2009). *Odysseia*. A. Erhat & A. Kadir (Çev.), İstanbul: Can Yayınları.
- Huot, J. L., Thalmann, J.P., & Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*. A. B. Girgin (Çev.), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hutter, M. (2016). *Experiencing Cities*. New York: Routledge.
- Ingold, T. (1994). "From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations." İçinde A. Manning & J. Serpell, (Der.), *Animals and Human Society: Changing perspectives* (ss. 1-22). New York: Routledge.
- Karakaş, R. (2012). "Dede Korkut Hikâyelerindeki Bey Oğullarının Nitelikleri ve İşlevleri." *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1): 155-168.

- Kanter, M. F. (2005). "Dede Korkut Hikâyelerinin Arketipsel Sembolizm Yöntemiyle Çözümlemesi." *Araştırmalar Dergisi*, 7(14): 131-138.
- Kılan Paksoy, B. (2011). *Tragedya ve Siyaset: Eski Yunan'da Tragedyanın Siyasal Rolü*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.
- Kılıç, Y. & Duymuş H. H. (2009). "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1): 159-178.
- Kılıç, Y. ve Uncu, E. (2011). "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)." *International Journal of History Studies*, 3(1): 183-200.
- Kirk, G. S. (1975). *Myth: Its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures*. Los Angeles: University of California Press.
- Kostof, S. (1995). *A History of Architecture: Settings and Rituals*. New York: Oxford University Press.
- Kottak, C. P. (2015). *Cultural Anthropology: Appreciating Cultural Diversity*. New York: McGraw-Hill.
- Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. H. Koyukan (Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (2001). *Sümer Mitolojisi*. H. Koyukan (Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. Ö. Buze (Çev.), (İstanbul: Kabalcı Yayınevi).
- Lerner, G. (1986). "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia", *Signs*, 11(2): 236-254.
- Mobley, G. (1997). "The Wild Man in the Bible and the Ancient Near East", *Journal of Biblical Literature*, 116(2), 217-233.
- Mobley, G. (2006). *Samson and the Liminal Hero in the Ancient Near East*. New York: T&T Clark.
- Moran, W. L. (1991). "Ovid's Blanda Voluptas and the Humanization of Enkidu", *Journal of Near Eastern Studies*, 50(2): 121-127.
- Mumford, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. G. Koca & T. Tosun (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Naquet, P. V. (2013). *Kara Avcı: Yabanlık Akıl'a Karşı*. Z. Atay (Çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Nortwick, T. V. (2008). *Imagining Men: Ideals of Masculinity in Ancient Greek Culture*. London: Praeger Publishers.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (II)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölçer Ö. E. (2014). "Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı'nda İktidar ve Kut", *Millî Folklor*, 26(104): 5-19.
- Özcan, T. (2003). "Oğuz Kağan Destanının Kahramanlık Mitosu Bakımından Çözümlemesi", *Millî Folklor*, 57(15): 76-81.
- Özkan, T. (2006). *Bey Böyreğ Anlatılarının Kahramanın Yolculuğu Açısından İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Palmer, A. L. (2009). *The A to Z of Architecture*. Plymouth: The Scarecrow Press.
- Ragavan, D. (2013). "Heaven on earth: Temples, Ritual, And Cosmic Symbolism in the Ancient World", *Heaven on Earth: Temples, Ritual, And Cosmic Symbolism in the Ancient World* D. Ragavan (Der.), Chicago: McNaughton & Gunn, 1-16.

- Ridley, R. T. (2000). "The Saga of an Epic: Gilgamesh and the Constitution of Uruk", *Orientalia*, 69(4): 341-367.
- Sedlacek, T. (2011). *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. New York: Oxford University Press.
- Serpell, J. A. (1999). "Working Out the Beast: An Alternative History of Western Humaneness", *Child Abuse, Domestic Violence and Animal Abuse: Linking the Circles of Compassion for Prevention and Intervention*. Purdue University Press, 38-49.
- Sophokles (2013). *Kral Oidipus*. B. Tuncel (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Bilim ve Sanat Yayınları Yayınları.
- Tasch, P. C. M. (2003). "Cennet Bahçesi", *Bahçelerin ve Parkların Tarihi* H. Sarkowicz (Der.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 11-21.
- Turner, T. (2005). *Garden History Philosophy And Design 2000 BC–2000 AD*. New York: Spon Press.
- Tuna, K. (2013). *Toplum Açıklama Girişimi Olarak Şehir Teorileri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Uçak, S. (2013). "Şan Kızı Destanı'nda Alplerin yaratılışı ve Alp tipi üzerine bir değerlendirme." *Bilim ve Kültür- Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(4): 133-143.
- Üstüner, A. C. (2008). *Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Van De Mierop, M. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford: Clarendon Press.
- Van Ess, M. (2015). "Uruk Dünyanın İlk Kenti." *Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler* (Der.) Norwich, John Julius. N. Elhüseyni. (Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 16-19.
- Vernant, J. P. & Naquet, V. N. (2012). *Eski Yunan'da Mit ve Tragedya*. (Çev.) Sevgi Tamgüç ve Reşat Fuat Çam. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yardımcı, M. (2007). "Türk Destanlarında Tipler ve Motifler". http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_482.pdf, 1-9, (14.08.2015).
- Wall, D. (1994). *Green History: An Anthology of Environmental Literature, Philosophy and Politics*. London: Routledge.
- Wycherley, R. E. (2011). *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?* (Çev.) Nur Nirven ve Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.